

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ**

Кафедра соціальної роботи та педагогіки вищої школи

На правах рукопису

КАЛІСЬ АНЖЕЛІКА РУСЛАНІВНА

**СОЦІАЛЬНА ПРОФІЛАКТИКА
ПСИХОЛОГІЧНОГО НАСИЛЬСТВА
НАД ДІТЬМИ В СІМ'Ї**

В ЗАКЛАДІ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

Спеціальність: 231 «Соціальна робота»

Освітньо-професійна програма «Соціальна робота. Соціальна педагогіка»

Робота на здобуття освітнього ступеня «Бакалавр»

Науковий керівник:

СУШИК КАТАЛІЯ СТЕПАНІВНА

кандидат педагогічних наук, доцент

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ

Протокол № 22

засідання кафедри соціальної роботи та

педагогіки вищої школи

від 02 червня 2025 р.

Завідувач кафедри соціальної роботи та

педагогіки вищої школи

_____ проф. Чернета С. Ю.

Луцьк 2025

АНОТАЦІЯ

Калісь А. Р. Соціальна профілактика психологічного насильства над дітьми в сім'ї в закладі загальної середньої освіти. Випускна кваліфікаційна робота на правах рукопису.

Робота на здобуття освітнього ступеня «Бакалавр» за спеціальністю 231 «Соціальна робота». Волинський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2025.

Бакалаврська робота присвячена проблемі соціальної профілактики психологічного насильства над дітьми в сім'ї в умовах закладу загальної середньої освіти. В роботі визначено сутність, ознаки та форми психологічного насильства над дітьми, проаналізовано його причини та наслідки, обґрунтовано мету, завдання, зміст, форми та методи соціальної профілактики.

На основі емпіричного дослідження, проведеного на базі комунального закладу загальної середньої освіти «Луцький ліцей №22 Луцької міської ради», розроблено та апробовано комплексну програму соціальної профілактики психологічного насильства над дітьми в сім'ї «Гармонія у стосунках – щасливе дитинство». Програма включає роботу з учнями, батьками та педагогічними працівниками і спрямована на підвищення обізнаності щодо проблеми психологічного насильства, формування навичок безпечної поведінки у дітей, розвиток батьківської компетентності та вдосконалення професійних навичок педагогів.

Розроблено рекомендації для підвищення ефективності соціальної профілактики психологічного насильства над дітьми в сім'ї в закладі загальної середньої освіти.

Ключові слова: психологічне насильство, сім'я, діти, соціальна профілактика, заклад загальної середньої освіти, програма профілактики.

ANNOTATION

Kalis A. R. Social Prevention of Psychological Violence Against Children in the Family in a General Secondary Education Institution. Final qualification work as a manuscript.

Work for obtaining the educational degree «Bachelor» in specialty 231 «Social Work». Lesya Ukrainka Volyn National University. Lutsk, 2025.

The bachelor's thesis addresses the issue of social prevention of psychological violence against children in the family within the context of general secondary education institutions. The paper defines the essence, signs, and forms of psychological violence against children, analyzes its causes and consequences, and substantiates the purpose, tasks, content, forms, and methods of social prevention.

Based on empirical research conducted at the municipal institution of general secondary education «Lutsk Lyceum №22 of Lutsk City Council,» a comprehensive program for social prevention of psychological violence against children in the family titled «Harmony in Relationships – Happy Childhood» was developed and tested. The program includes work with students, parents, and teaching staff, aimed at raising awareness about psychological violence, developing safety skills in children, enhancing parental competence, and improving the professional skills of educators.

Recommendations for improving the effectiveness of social prevention of psychological violence against children in the family in general secondary education institutions have been developed.

Keywords: psychological violence, family, children, social prevention, general secondary education institution, prevention program.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ПСИХОЛОГІЧНОГО НАСИЛЬСТВА НАД ДІТЬМИ В СІМ'Ї.....	9
1.1. Сутність, ознаки, форми психологічного насильства над дітьми в сім'ї	9
1.2. Причини та наслідки психологічного насильства над дітьми в сім'ї	17
1.3. Види, мета, завдання, зміст, форми, методи соціальної профілактики психологічного насильства над дітьми в сім'ї	24
РОЗДІЛ 2. ПРАКТИЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ПСИХОЛОГІЧНОГО НАСИЛЬСТВА НАД ДІТЬМИ В СІМ'Ї В ЗАКЛАДІ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ.....	31
2.1. Діагностика психологічного насильства над дітьми в сім'ї.....	31
2.2. Програма соціальної профілактики психологічного насильства над дітьми в сім'ї в закладі загальної середньої освіти	40
2.3. Рекомендації для підвищення ефективності соціальної профілактики психологічного насильства над дітьми в сім'ї в закладі загальної середньої освіти	49
ВИСНОВКИ.....	56
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	59
ДОДАТКИ.....	64

ВСТУП

Актуальність теми. Проблема домашнього насильства є сьогодні надзвичайно актуальною в усьому світі. Домашнє насильство залишається однією з найпоширеніших форм порушень прав людини. Найчастіше жертвами цього насильства стають найуразливіші члени суспільства – діти, жінки, особи з інвалідністю та люди похилого віку.

Термін «домашнє насильство» нерідко трактують занадто вузько. Багато людей вважають, що це виключно фізичне насильство, яке застосовується в домашньому середовищі одним членом сім'ї до іншого. Інколи насильство сприймається як нормальне явище, особливо коли йдеться про суворі методи виховання дітей. Такі дії дійсно є формою домашнього насильства, але для багатьох вони залишаються звичним елементом повсякденного життя, що помилково розглядається як норма.

Сучасні соціально-економічні умови в країні, військовий конфлікт, глобальна пандемія COVID-19 спричинили зміщення пріоритетів від сімейних обов'язків до несімейних, зокрема політичної активності та матеріального забезпечення сімей. Це створює значний психологічний тиск на батьків, що може призвести до трансформацій в інституті сім'ї та дитинства, породжуючи такі проблеми, як домашнє насильство. У сім'ях, де переважає споживацьке ставлення до дітей, нехтування морально-етичними нормами та загальними сімейними принципами виховання, а також деструктивний конфліктний стиль взаємовідносин, часто спостерігається низький рівень педагогічної культури, недостатність виховних ресурсів, соціальна занедбаність дітей та жорстоке поводження з ними.

Ризик насильства над дітьми в неблагополучних сім'ях також підвищується через духовну обмеженість, низький рівень моральної культури батьків, примітивні життєві потреби сімей, втрату цінностей добробуту дітей, їхнього повноцінного розвитку та самореалізації.

Дослідження різних наукових напрямів тривалий час вивчають насильство, жорстокість і агресію в сім'ї. У роботах вітчизняних та зарубіжних науковців розглядаються теоретико-методологічні аспекти протидії насильству, умови та причини його виникнення, соціально-педагогічні аспекти профілактики та подолання насильства.

Проблема домашнього насильства, його причини та наслідки висвітлені у наукових працях Н. Абель-Хаді, Г. Єфремова, І. Зверєвої, С. Максимова, Н. Філімошкіна та Я. Юрків.

Значний внесок у вивчення феномену домашнього насилля та його попередження здійснили такі сучасні вітчизняні науковці як А. Бабенко, К. Босак, О. Безпалько, Л. Войтова, Б. Головкін, Н. Головки, Т. Журавель, А. Замула, М. Захарченко, О. Коломoeць, Н. Максимова, К. Мінакова, Л. Романовська, Т. Цисичук, Я. Юрків та інші. У педагогічному просторі тема профілактики насильства в сім'ї частково представлена у роботах Т. Алексєєнко, В. Захарченко, А. Ноур, І. Трубавіної та інших дослідників.

Особливо важливою є проблема психологічного насильства над дітьми в сім'ї, яке часто залишається невидимим, але завдає серйозної шкоди психічному здоров'ю та розвитку дитини. У сучасних умовах заклад загальної середньої освіти стає одним із ключових інститутів, здатних виявити випадки психологічного насильства над дітьми та здійснити необхідні профілактичні заходи.

Попри велику кількість публікацій, недостатньо уваги приділяється проблемі запобігання наслідкам деформації особистості дитини, яка стала жертвою домашнього насильства, та профілактиці жорстокого ставлення до дітей, особливо в контексті роботи закладів загальної середньої освіти.

Актуальність проблеми та недостатня її розробленість у соціально-педагогічній теорії та практиці обумовили вибір теми наукового дослідження *«Соціальна профілактика психологічного насильства над дітьми в сім'ї в закладі загальної середньої освіти»*.

Мета дослідження – розробити програму соціальної профілактики психологічного насильства над дітьми в сім'ї в закладі загальної середньої освіти.

Завдання дослідження:

1. Визначити сутність, ознаки, форми психологічного насильства над дітьми в сім'ї.
2. Проаналізувати причини та наслідки психологічного насильства над дітьми в сім'ї.
3. Обґрунтувати мету, завдання, зміст, форми, методи соціальної профілактики психологічного насильства над дітьми в сім'ї.
4. Розробити програму соціальної профілактики психологічного насильства над дітьми в сім'ї в закладі загальної середньої освіти.

Об'єкт дослідження – соціальна профілактика насильства над дітьми в сім'ї.

Предмет дослідження – зміст, форми, методи соціальної профілактики психологічного насильства над дітьми в сім'ї в закладі загальної середньої освіти.

Методи дослідження: вивчення соціально-педагогічної літератури та практичного досвіду, спостереження, анкетування, тестування, бесіди.

Експериментальне дослідження проводилося на базі комунального закладу загальної середньої освіти «Луцький ліцей №2» Луцької міської ради» Волинської області. До вибірки увійшло 40 учнів віком 11-14 років, з них 22 дівчини та 18 хлопців.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що: вперше обґрунтовано комплексну програму соціальної профілактики психологічного насильства над дітьми в сім'ї, адаптовану до умов закладу загальної середньої освіти; удосконалено діагностичний інструментарій для виявлення ознак психологічного насильства над дітьми в сім'ї; отримали подальший розвиток форми і методи соціальної профілактики психологічного насильства над дітьми в сім'ї в освітньому середовищі.

Практичне значення одержаних результатів полягає в розробленні програми соціальної профілактики психологічного насильства над дітьми в сім'ї в закладі загальної середньої освіти та рекомендацій для підвищення її ефективності. Матеріали дослідження можуть бути використані в практичній діяльності соціальних педагогів, практичних психологів, класних керівників та інших фахівців освітніх закладів.

Апробація результатів та публікації. Результати дослідження представлені:

1. Калісь А. Сутність, ознаки, форми психологічного насильства над дітьми в сім'ї. *Педагогіка* : зб. наук. пр. : матеріали XVI Всеукраїнської науково-практичної конференції науковців, аспірантів та студентів «Актуальні проблеми педагогіки, соціальної роботи та соціального забезпечення» (14 травня 2025 р.) / за ред. В. З. Антонюка, С. Ю. Чернети та ін. Луцьк, 2025. С. 41–43.

Структура та обсяг роботи. Бакалаврська робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (32 найменування) та додатків. Загальний обсяг роботи – 95 сторінок, з них 53 сторінки основного тексту. Робота містить 11 таблиць, 5 рисунків та 8 додатків.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ПСИХОЛОГІЧНОГО НАСИЛЬСТВА НАД ДІТЬМИ В СІМ'Ї

1.1. Сутність, ознаки, форми психологічного насильства над дітьми в сім'ї.

Протягом тривалого часу проблема насильства над дітьми була прихована від суспільного обговорення як в Україні, так і в інших країнах світу, що призвело до недостатньої уваги з боку науковців, педагогів і державних органів. Відсутність систематичного обліку жертв сімейного насильства, пошуку ефективних методів корекційно-реабілітаційної роботи та знаходження шляхів вирішення цієї проблеми була очевидною.

Протягом останнього десятиліття суспільство та наукова спільнота визнали насильство над дітьми в сім'ї серйозною та масштабною проблемою, що породжує різноманітні соціально-психологічні, індивідуальні та соціальні проблеми. Це спричинило розуміння необхідності не лише покарати винних, але й проводити роботу з особами, які скоїли насильство, з метою запобігання повторенню актів насильства над дітьми і реабілітації жертв.

Аналіз наукової літератури показує, що останнім часом проблема насильства в сім'ї почала досліджуватися докладніше, зокрема в Україні. Вивчаються соціально-психологічні аспекти цієї проблеми, специфіка сімейного насильства, вплив насильства на особистісний розвиток, проводиться аналіз домашнього насильства та його впливу на девіантну поведінку неповнолітніх. Також розробляються методичні рекомендації з попередження насильства в сім'ї та надання допомоги жертвам [11, с. 282-288].

В законодавстві України запроваджено чітке визначення поняття «домашнє насильство», що дозволяє більш ефективно виявляти та протидіяти цьому явищу. Згідно з Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», домашнє насильство – це «діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного

наси́льства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь» [19].

Багато уваги приділяється дослідниками, такими як К. Леві-Строс, К. Лорекс, Н. Максимова, К. Мілютіна, С. Палмер, Е. Фромм, вивченню різновидів насильства в родині, таких як фізичне та сексуальне. Аналіз досліджень А. Мудрик, Л. Алексєєвої, І. Новосельського, Р. Овчарової підтверджує, що наслідки насильства можуть порушувати психічне здоров'я дітей, але не завжди мають явні симптоми, що вказують на їх причини.

Термін «наси́льство в сім'ї» не є загальноприйнятим в Україні, але з офіційних даних видно, що це поширена проблема. Свідчення дітей свідчать, що вони перший раз стикаються з насильством саме в сім'ї, з боку батьків і старших родичів, які повинні їх захищати [30, с. 448-449].

Часто насильство не обмежується відокремленим актом, а представляє собою тривалий процес, в ході якого встановлюється особлива система взаємин між насильником і його жертвою. Зазвичай це відбувається, коли насильник і його жертва є членами однієї сім'ї або колективу (як-то формального чи неформального).

Домашнє насильство визначається як свідомі дії одного члена сім'ї щодо іншого, які порушують конституційні права та свободи цього члена сім'ї як громадянина і завдають йому фізичну, психологічну або моральну шкоду, а також можуть вплинути на розвиток дитини.

Розрізняють чотири основні форми жорстокого поводження з дітьми (рис. 1.1.): фізичне, сексуальне, психічне насильство, нехтування основними потребами дитини (моральна жорстокість).

Рис. 1.1. Основні форми жорстокого поводження з дітьми

Фізичне насильство над дитиною включає навмисне завдання фізичної шкоди з боку батьків або осіб, що їх замінюють, яке може призвести до смерті або серйозного порушення здоров'я дитини, що потребує медичної допомоги, або відставання у розвитку. Характерними ознаками такого насильства є різноманітні специфічні травми, такі як відбитки пальців, ремня, опіки від сигарет, крововилив у очне яблуко, пошкодження волосся, вибиті або розхитані зуби, порізи та розриви в роті, а також на шкірі, ушкодження кінцівок та внутрішніх органів. Дитина також може проявляти затримку у фізичному розвитку та ознаки недостатнього догляду, які включають гігієнічну занедбаність та неохайний зовнішній вигляд.

Сексуальне насильство над дитиною полягає у залученні її згоди або без неї в сексуальні дії з дорослими для отримання ними задоволення або вигоди. Навіть у випадках, коли дитина здається згодою на сексуальний контакт, варто зазначити, що це не звільняє цей акт від характеристики насильства, оскільки дитина не має достатньої свободи волі та не може передбачити всі негативні наслідки для себе [29, с. 64].

Нехтування потребами дитини включає в себе відсутність з боку батьків або осіб, які їх замінюють, навіть елементарної турботи про дитину, що може призвести до порушення її емоційного стану та загрози її здоров'ю або розвитку. До цього можуть відноситися: відсутність необхідного харчування,

одягу, житла, освіти, медичної допомоги відповідно до віку та потреб дитини, а також недостатня увага та турбота, що може призвести до того, що дитина стане жертвою насильства, нещасного випадку, або буде залученою до неправомірних дій, таких як вживання алкоголю чи наркотиків.

Психічне (емоційне) насильство над дитиною виявляється у періодичному, тривалому або постійному психологічному тиску на неї, що призводить до зупинки розвитку особистості та формування патологічних рис характеру.

Згідно з Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» [19], психологічне насильство є однією з форм домашнього насильства, яка включає в себе різноманітні дії або бездіяльність, спрямовані на обмеження волевиявлення особи та контроль у репродуктивній сфері, що можуть викликати в постраждалої особи побоювання за свою безпеку, емоційну невпевненість, нездатність захистити себе або завдати шкоди її психічному здоров'ю.

За визначенням Н. Хмелько, психологічне насильство – це періодичний, тривалий або постійний психологічний вплив, що призводить до формування у жертви патологічних рис характеру або гальмує розвиток її особистості [12, с. 53-54]. Це визначення стосується не лише дітей, але й дорослих, які можуть зазнавати психологічного насильства.

В українському законодавстві існує чітке визначення психологічного насильства, яке допомагає ідентифікувати такі дії та протидіяти їм. Відповідно до Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», психологічне насильство включає: словесні образи; погрози, у тому числі щодо третіх осіб; приниження; переслідування; залякування; інші діяння, спрямовані на обмеження волевиявлення особи; контроль у репродуктивній сфері; інші дії, що спричиняють емоційну невпевненість, нездатність захистити себе або шкодять психічному здоров'ю особи [19].

Форми психологічного насильства включають в себе відкрите неприйняття та постійну критику дитини, погрози, адресовані дитині,

зауваження, що принижують гідність, навмисну фізичну або соціальну ізоляцію, пред'явлення несправедливих вимог, брехню та невиконання обіцянок, а також грубий психологічний вплив, що може спричинити психічну травму [32, с. 185-189].

Як зазначають дослідниці І. Кочергіна та В. Петрунко, прояви психологічного насильства включають: ігнорування потреб і почуттів дитини; образу переконань та ідентичності; переслідування, залякування; погрози вбити чи покалічити; підбурювання до самогубства; примус до протизаконних дій; погрози відібрати дітей; приниження особистості; постійну критику та насмішки; безпідставні звинувачення та формування почуття провини; обмеження у самореалізації, навчанні, роботі, контактах із близькими та друзями; примушування спостерігати за насильством над іншими людьми чи тваринами [19, с. 320].

Вітчизняні дослідники Т. Журавель, О. Коломoeць та К. Мінакова виділяють також специфічні прояви психологічного насильства щодо дітей: використання привілеїв дорослого (поводження з дітьми як з власністю, використання їх як служниць, як джерело емоційної підтримки); відмова дорослими в емоційному спілкуванні та підтримці (відсутність уваги, ласки, турботи); погрози та тероризування (погрози вбити, покалічити, замкнути, забрати дитину, погрози самогубством); приниження, що включає публічні образи, висміювання; ізоляція (необґрунтоване обмеження або заборона соціальних контактів дитини); розбещення (заохочення або примушування до девіантної поведінки) [5, с. 24-25].

Ознаки психічного (емоційного) насильства можуть виявлятися у затримці фізичного та розумового розвитку, наявності різних соматичних захворювань, таких як втрата маси тіла, енурез, порушення апетиту, а також у занепокоєнні, тривозі, порушенні сну та інших симптомах.

Важливо розуміти, що ознаки психологічного насильства над дитиною можуть проявлятися на різних рівнях. Фізіологічні ознаки включають порушення сну (безсоння, кошмари), порушення апетиту, енурез, соматичні

скарги (головний біль, біль у животі), затримку фізичного розвитку, нервові тики та заїкання. Емоційні ознаки проявляються через підвищену тривожність, страхи, почуття провини, знижену самооцінку, депресивні стани, емоційну нестабільність, агресивність та суїцидальні наміри. Поведінкові ознаки можуть включати деструктивну поведінку, надмірну поступливість і догоджання, надмірну замкнутість або надмірну комунікабельність, регресивну поведінку (поведінку, характерну для молодшого віку), втечу з дому, спроби самоушкодження, проблеми в школі (погіршення успішності, прогули) та складності у спілкуванні з однолітками. Когнітивні ознаки проявляються через затримку мовленнєвого розвитку, затримку інтелектуального розвитку, труднощі концентрації уваги, нав'язливі думки та труднощі у навчанні.

Особливості поведінки дорослих, що можуть свідчити про психологічне насильство над дитиною, включають публічні образи, звинувачення або приниження, відмову від втіхи у випадках, коли дитина перелякана або пригнічена, критичне ставлення, негативні характеристики, перекладання відповідальності за власні невдачі на дитину та відкрите визнання нелюбові до неї [18].

Виділяють такі види психологічного насильства над дітьми:

1. *Ігнорування дитини* (нездатність або відмова батьків показувати позитивні почуття до дитини, виражати прихильність, любов і турботу);
2. *Відторгнення* (поведінка, що демонструє неприйняття дитини, приниження її гідності);
3. *Тероризування* (поведінка, що формує у дитини страх, включаючи погрози і опис жахливих покарань);
4. *Ізоляція* (поведінка, що послідовно перешкоджає дитині мати нормальні соціальні контакти);
5. *Розбещення* (поведінка, що заохочує антисоціальні або девіантні форми поведінки дитини) [12, с. 54-55].

За даними Міністерства соціальної політики України, у 2023 році в Україні було зареєстровано понад 3000 випадків домашнього насильства над

дітьми, з яких близько 40% становили випадки психологічного насильства. Однак, враховуючи високу латентність цього явища, реальні цифри можуть бути значно вищими [18].

Серед найбільш поширених проявів психологічного насильства над дітьми в українських сім'ях, дослідники О. Коломоєць та Н. Максимова виділяють: приниження гідності та самооцінки дитини; надмірний контроль та обмеження самостійності; ігнорування емоційних потреб дитини; погрози та залякування; необґрунтована критика та надмірні вимоги до дитини; маніпулювання почуттями дитини; відмова в позитивному підкріпленні; емоційна холодність та відчуженість [17, с. 112-114].

Ці прояви психологічного насильства можуть мати серйозні наслідки для розвитку та психологічного благополуччя дитини. Вони часто залишаються непоміченими, оскільки не залишають фізичних слідів, проте завдають значної шкоди психіці дитини.

Наукові дослідження свідчать, що психологічне насильство часто супроводжується іншими формами насильства. Згідно з даними, представленими у роботах І. Трубавіної, у 80% випадків фізичного насильства над дітьми присутнє також психологічне насильство. Тобто психологічне насильство може бути як самостійною формою жорстокого поводження з дитиною, так і супутньою до інших форм насильства. Особливу увагу слід звернути на той факт, що психологічне насильство, на відміну від фізичного, часто є малопомітним для оточуючих і може тривати роками. Саме тому його виявлення потребує особливої уваги з боку фахівців, які працюють з дітьми, включаючи педагогів, психологів, соціальних працівників закладів загальної середньої освіти [26, с. 117-122].

У методичних рекомендаціях Міністерства освіти і науки України щодо виявлення та протидії домашньому насильству відносно дітей зазначено, що психологічне насильство є найбільш поширеною формою насильства в сім'ї, оскільки супроводжує всі інші види насильства [16]. Саме психологічне

насильство може завдати найбільш тривалої шкоди психічному здоров'ю дитини, призводячи до серйозних проблем у різних сферах її життя.

Соціологічні дослідження, проведені ЮНІСЕФ в Україні, показують, що 45% дітей зазнають психологічного насильства з боку батьків або інших членів сім'ї. При цьому 23% дітей стикаються з таким насильством регулярно [16]. Найбільш поширеними формами психологічного насильства серед українських сімей є надмірна критика (58%), крики та вербальна агресія (49%), ігнорування емоційних потреб дитини (42%), приниження (37%), погрози (31%).

Для ефективного виявлення випадків психологічного насильства над дитиною в сім'ї працівники закладів загальної середньої освіти повинні знати основні ознаки, що можуть свідчити про таке явище. Зміни в поведінці дитини проявляються через раптову замкнутість або надмірну агресивність, страх перед батьками або опікунами, уникання розмов про сім'ю, прояви тривожності при появі батьків у школі. Зміни в навчальній діяльності включають різке зниження успішності, труднощі з концентрацією уваги, відсутність інтересу до навчання, часті прогули. Особливості емоційного стану проявляються у пригніченому настрої, плаксивості, неадекватній реакції на похвалу чи критику, низькій самооцінці. Соціальні ознаки можуть включати труднощі у встановленні контактів з однолітками, надмірну лютливість або агресивність у спілкуванні, страх фізичного контакту, прагнення привернути увагу дорослих будь-яким способом [14, с. 28-30].

Ці індикатори допомагають освітянам своєчасно ідентифікувати потенційні випадки психологічного насильства та вжити необхідних заходів для захисту дитини.

Важливо зазначити, що психологічне насильство над дітьми в сім'ї часто залишається непоміченим, оскільки не залишає явних фізичних слідів, як фізичне насильство. Однак його наслідки можуть бути не менш руйнівними для особистості дитини. Довготривале психологічне насильство може призвести до формування серйозних психічних проблем, включаючи депресію, тривожні

розлади, посттравматичний стресовий розлад та різноманітні психосоматичні захворювання [25, с. 137-151].

Н. Кочергіна зазначає, що психологічне насильство в сім'ї часто пов'язане з певними факторами ризику, серед яких: низький рівень педагогічної культури батьків; власний негативний досвід батьків, які самі зазнали насильства в дитинстві; психічні розлади або залежності у батьків; стресові ситуації в сім'ї (безробіття, бідність, конфлікти); соціальна ізоляція сім'ї; авторитарний стиль виховання [9, с. 240-253].

Розуміння цих факторів ризику є важливим для профілактики психологічного насильства над дітьми. Фахівці, які працюють з сім'ями, можуть звертати особливу увагу на наявність цих факторів для раннього виявлення потенційно небезпечних ситуацій та надання своєчасної підтримки.

Отже, психологічне насильство в сім'ї є супутником усіх інших видів насильства і може призводити до серйозних психічних проблем, включаючи депресії, нервові розлади та загострення хронічних захворювань, а в окремих випадках – навіть до самогубств. Саме тому своєчасне виявлення ознак психологічного насильства над дітьми та проведення відповідної профілактичної роботи є надзвичайно важливим завданням для фахівців, які працюють у закладах загальної середньої освіти.

1.2. Причини та наслідки психологічного насильства над дітьми в сім'ї.

Точно, причини вчинення насильства по відношенню до дітей в сім'ї складні й багатогранні, вони не можуть бути повністю визначені законодавством, оскільки це скоріше соціально-психологічна проблема. Системний аналіз методик виявлення цих причин дає можливість кращого їх узагальнення та розуміння.

Серед причин можна виділити низький соціальний статус батьків, зловживання алкоголем або наркотиками, особистісні характеристики батьків, сприйняття дитини як прибічника конфлікту в сім'ї, відсутність позитивного прикладу поводження з дітьми, фізичні або психічні вади батьків, невміння виховувати дітей, невідповідність вимог батьків можливостям і потребам дітей, неузгодженість виховання між батьками та багато інших. Ці причини часто взаємопов'язані та можуть змінюватися в залежності від конкретної сімейної ситуації [15, с. 204-208].

Дослідники А. Бондаровська, Т. Журавель та О. Нікітіна систематизували фактори, що впливають на виникнення насильства над дітьми в сім'ї, за такими рівнями: *індивідуальний рівень* (характеристики дитини та батьків/опікунів); *сімейний рівень* (особливості сімейної системи та взаємовідносин); *рівень громади* (характеристики середовища проживання); *рівень суспільства* (соціально-економічні та культурні фактори) [5, с. 48-52].

На думку Л. Войтової, особливо підвищується ризик насильства в сім'ях, які потрапили у складні життєві обставини. До таких сімей належать: сім'ї з низьким економічним статусом, що часто провокує психологічний стрес та депресію батьків; сім'ї, в яких один або обидва батьки є безробітними, що може призвести до суттєвого психологічного навантаження; сім'ї з насильницькою моделлю поведінки, де батьки самі зростали в умовах насильства; сім'ї, які знаходяться у стані розлучення або після нього, коли дитина може сприйматися як нагадування про колишнього партнера; сім'ї з нерідними батьками, де можуть виникати труднощі у встановленні емоційного зв'язку з дитиною; молоді сім'ї з недостатнім досвідом батьківства та нереалістичними очікуваннями щодо дитини [1, с. 79-86].

На основі аналізу досліджень, можна систематизувати причини психологічного насильства над дітьми за такими групами: Особистісні фактори батьків включають психічні розлади або особистісні проблеми, залежність від алкоголю або наркотиків, власний досвід насильства в дитинстві, нездатність контролювати гнів та агресію, низька самооцінка та емоційна нестабільність,

неадекватні знання про розвиток дитини та батьківські навички [10, с. 240-253]. Соціально-економічні фактори охоплюють безробіття, фінансові труднощі, соціальна ізоляція сім'ї, низький рівень освіти, погані житлові умови, перенаселеність (велика кількість людей у малому приміщенні), відсутність підтримки з боку державних органів та громади [28, с. 11-16]. Фактори, пов'язані з дитиною, включають небажану або незаплановану дитину, дитину з особливими потребами або хронічними захворюваннями, дитину з поведінковими проблемами, дитину, яка не відповідає очікуванням батьків, дитину від попереднього шлюбу [16, с. 40-53]. Сімейні фактори стосуються конфліктних відносин між батьками, насильства між дорослими членами сім'ї, авторитарного стилю виховання, порушення сімейних кордонів, неузгодженості виховних підходів батьків [30, с. 449-452]. Суспільні та культурні фактори охоплюють толерантне ставлення суспільства до насильства, традиційні патріархальні погляди на виховання, розповсюдженість насильницьких моделей у ЗМІ, недосконалість системи захисту дітей, низький рівень правової культури [2, с. 29-33].

Діти, які стикаються з насильством, переживають психологічну травму, яка впливає на їх особистість, емоційний стан та поведінку. Вчені, такі як К. Батенко, А. Бондаровська, Л. Войтова, Н. Дмитренко, однозначно стверджують, що досвід насильства у дитинстві пов'язаний із формуванням різних особистісних розладів у майбутньому. Діти, які були жертвами будь-якого виду насильства, мають більше проблем з емоціями та поведінкою, а також з навчанням порівняно з тими, хто виростає в безпечних родинях. Насильство вдома перешкоджає нормальній соціалізації дітей і може призводити до низки негативних наслідків, таких як ізоляція, проблеми з навчанням, втрата контролю над поведінкою, почуття тривоги, гніву, невпевненості та інші психічні та емоційні проблеми [1, с. 79-86].

Для боротьби з проблемою домашнього насильства необхідно переглянути уявлення суспільства про сім'ю та розподіл соціальних ролей в ній. В. Туташинський зауважує, що допускаючи насильство, батьки порушують

права дитини та моральні норми. Розв'язання будь-яких сімейних проблем потребує усвідомлення того, що кожна людина, її родина та дитина -- це індивіди з власною цінністю. Без урахування цього, вирішення проблем стає неможливим.

Діти, які стали свідками чи жертвами насильства, можуть самі ставати агресивними, зокрема, по відношенню до слабших осіб або тварин. Іноді їхня агресія виявляється у грі, а інколи спалахи гніву мають неояснені причини. Деякі діти стають надмірно пасивними та не можуть захистити себе. У будь-якому випадку, насильство порушує здоровий контакт та спілкування з однолітками.

Існують наближені та віддалені наслідки насильства у сім'ї по відношенню до дітей. Наближені наслідки включають фізичні травми, ушкодження, синдром стресу, психічні розлади та інші. Віддалені наслідки включають порушення розвитку, соматичні захворювання, емоційні розлади та соціальну невлаштованість, серед іншого [9, с. 240-253].

Дослідники поділяють віддалені наслідки психологічного насильства над дітьми на кілька основних груп:

- *Психологічні наслідки:* (порушення емоційного розвитку; низька самооцінка, відчуття власної неповноцінності, тривожність, депресивні стани; посттравматичний стресовий розлад; порушення прив'язаності; почуття безпорадності та безнадійності; суїцидальні думки та спроби) [30, с. 451-454].

- *Поведінкові наслідки:* (агресивна поведінка або надмірна пасивність; складнощі у контролі імпульсів; аутоагресія, самоушкодження; труднощі в побудові довірливих стосунків; залежна поведінка; делінквентна поведінка (правопорушення); зловживання психоактивними речовинами) [17].

- *Порушення фізичного і психічного розвитку:* (затримка фізичного та інтелектуального розвитку; психосоматичні захворювання; порушення сну та апетиту; неврози, тики, заїкання; енурез, енкопрез; послаблення імунної системи) [16].

◦ *Соціальні наслідки:* (труднощі у встановленні та підтриманні стосунків; соціальна ізоляція; проблеми з навчанням та адаптацією у колективі; схильність до віктимної поведінки (повторення ролі жертви); створення дисфункційних сімей у майбутньому; складнощі у соціальній та професійній самореалізації).

Особливість психологічного насильства полягає в тому, що його наслідки можуть проявлятися не відразу, а через тривалий час. Так, діти, які зазнали психологічного насильства в дитинстві, у дорослому віці часто страждають від: хронічної депресії; тривожних розладів; низької самооцінки та невпевненості в собі; труднощів у встановленні близьких стосунків; схильності до зловживання алкоголем та наркотиками; проблем з формуванням здорових батьківських моделей поведінки [24, с. 137-157].

Як зауважує Н. Султанова, психологічні наслідки насильства у дітей можуть виявлятися залежно від їхнього віку. В дошкільному віці проявляються тривога та боязнь, нічні кошмари (часті нічні кошмари можуть бути результатом посттравматичного стресового розладу), уникаюча поведінка (діти несвідомо можуть уникати контакту з потенційними загрозами або подіями, що нагадують їм про насильство), депресія та агресія (можуть виявляти симптоми депресії або реагувати агресивно на оточуючих). У шкільному віці проявляються страх та невротичні розлади (діти можуть проявляти страх перед певними ситуаціями або місцями, що асоціюються з насильством, невротичні розлади також можуть бути присутні), труднощі у навчанні (зосередженість у школі може бути ускладнена через постійну напругу вдома), агресія та регресивна поведінка (діти можуть виявляти агресію або впадати в регресивну поведінку, яка відбиває їхню втрату контролю над ситуацією) [28, с. 11-16].

У підлітковому віці проявляються депресія та суїцидальна поведінка (підлітки можуть виявляти симптоми депресії, які можуть призвести до суїцидальних думок або спроб), соматичні скарги (фізичні симптоми, такі як біль або несправності, можуть бути результатом психологічного стресу), втеча з дому та зловживання наркотиками (підлітки можуть намагатися втекти від

сімейного насильства, шукаючи втечі у наркотиках або інших асоційованих з ризиком поведінках).

Ці психологічні реакції можуть мати серйозні наслідки для дитини і вимагати підтримки та інтервенції з боку психологів та інших фахівців. На додаток до серйозних викривлень психічного розвитку, домашнє насильство може також значно вплинути на формування базового почуття самостійної та здорової ідентичності у дитини. Це може призвести до низки негативних наслідків, які впливають на фізичне та психічне здоров'я дитини.

Особливо небезпечним є те, що психологічне насильство сприяє формуванню моделей поведінки, які передаються з покоління в покоління. За даними дослідження Н. Максимової, близько 60% дорослих, які в дитинстві піддавалися психологічному насильству, згодом застосовують подібні методи виховання до власних дітей. Це створює так зване «замкнене коло насильства», яке важко розірвати без професійної допомоги [24, с. 139-140].

Для суспільства це стає небезпечним, оскільки діти, які були жертвами або свідками насильства в родині, часто переносять цей негативний досвід у своє власне життя. Це може призвести до зростання числа агресорів або жертв, які вважають, що приниження та насильство є прийнятною нормою. Статистичні дані підтверджують високий ризик невідвортної шкоди для дитини, яка стала жертвою домашнього насильства, таких як суїцидальна поведінка, втеча з дому або втягнення в протиправну діяльність.

Особливо небезпечним є те, що психологічне насильство може призводити до формування моделей поведінки, які передаються з покоління в покоління. Як зазначає Н. Максимова, діти, які зазнали психологічного насильства, у дорослому віці часто самі стають кривдниками, оскільки не мають позитивних моделей батьківської поведінки.

Для суспільства це становить серйозну загрозу, адже діти, які стали жертвами або свідками насильства в родині, нерідко переносять цей негативний досвід у власне життя. Це може призвести до зростання кількості агресорів або жертв, які сприймають приниження та насильство як норму. Статистичні дані

підтверджують високий ризик незворотної шкоди для дитини, яка стала жертвою домашнього насильства, такої як суїцидальна поведінка, втеча з дому або втягнення в протиправну діяльність [17].

Глобальна пандемія COVID-19 суттєво вплинула на ситуацію з психологічним насильством над дітьми. За даними Міжнародної організації UNICEF, під час локдаунів рівень домашнього насильства над дітьми зріс у багатьох країнах світу на 30-50%. Україна не стала винятком. Тривале перебування в обмеженому просторі, економічні проблеми, стрес, відсутність можливості звернутися до служб підтримки – всі ці фактори сприяли зростанню кількості випадків психологічного насильства над дітьми.

Т. Спіріч та А. Цвігун звертають увагу на те, що під час пандемії COVID-19 діти втратили доступ до традиційних «зон безпеки», таких як школи, де фахівці могли помітити ознаки насильства. У той же час, зросло навантаження на батьків, які були змушені поєднувати роботу, ведення домашнього господарства та допомогу дітям у дистанційному навчанні. Це призвело до підвищення рівня психологічного тиску на дітей [27, с. 157-162].

Військові дії на території України також негативно вплинули на ситуацію з психологічним насильством над дітьми. Згідно з дослідженням Н. Султанової, сім'ї, які були змушені покинути свої домівки, зіткнулися з серйозними стресовими факторами: втрата житла, роботи, звичного оточення, необхідність адаптуватися до нових умов. У таких сім'ях рівень психологічного насильства над дітьми підвищився на 25-30% порівняно з довоєнним періодом [28, с. 11-16].

В Україні проблема психологічного насильства над дітьми у сім'ї має свої особливості:

1. Високий рівень толерантності суспільства до певних форм психологічного насильства (крик, погрози, приниження) як методів виховання;
2. Недостатня обізнаність батьків щодо негативного впливу психологічного насильства на розвиток дитини;

3. Недостатній рівень виявлення випадків психологічного насильства через його «невидимість»;
4. Відсутність системної профілактичної роботи в закладах освіти;
5. Недостатня підготовка фахівців до роботи з випадками психологічного насильства [28].

У зв'язку з цим, важливо розробляти та ефективно впроваджувати програми реабілітації для дітей, які стали жертвами насильства в родині. Ці програми повинні забезпечувати дітям доступ до необхідної психологічної та психіатричної підтримки, а також надавати їм навички інтерперсональної взаємодії та саморегуляції, щоб вони могли успішно інтегруватися в суспільство та подолати негативні наслідки домашнього насильства.

Особливої уваги потребує профілактика психологічного насильства в закладах загальної середньої освіти, оскільки вони мають можливість раннього виявлення проблеми та надання своєчасної допомоги дитині. Вчителі, соціальні педагоги та психологи можуть відігравати ключову роль у виявленні ознак психологічного насильства та ініціюванні відповідних заходів захисту [17, с. 65].

Таким чином, причини психологічного насильства над дітьми в сім'ї є багатоаспектними та пов'язані з особистісними, соціальними, економічними та культурними факторами. Наслідки психологічного насильства можуть бути серйозними та довготривалими, впливаючи на фізичний, психічний, емоційний та соціальний розвиток дитини. Для ефективного подолання цієї проблеми необхідний комплексний підхід, що включає профілактичну роботу, раннє виявлення випадків насильства, а також надання своєчасної допомоги постраждалим дітям та їхнім сім'ям.

1.3. Види, мета, завдання, зміст, форми, методи соціальної профілактики психологічного насильства над дітьми в сім'ї.

Психологічне насильство над дітьми в сім'ї є серйозною проблемою, яка може залишити негативний відбиток на їхньому психічному стані та розвитку. Соціальна профілактика спрямована на запобігання цьому виду насильства та забезпечення безпеки дітей.

Соціальна профілактика насильства над дітьми – це система соціальних, педагогічних, психологічних, правових та інших заходів, спрямованих на попередження, усунення чи нейтралізацію основних причин і умов, що викликають різного роду соціальні відхилення негативного характеру й агресивні прояви щодо дитини [3, с. 16].

Мета соціальної профілактики психологічного насильства над дітьми в сім'ї полягає в забезпеченні безпеки та добробуту дітей, запобіганні психологічному насильству та сприянні їхньому позитивному розвитку, створенні умов, де кожна дитина буде почуватися цінною, шанованою та захищеною [3].

Відповідно до Державного стандарту соціальної послуги профілактики, основними завданнями соціальної профілактики психологічного насильства над дітьми в сім'ї є: попередження та запобігання виникненню психологічного насильства в сім'ї; своєчасне виявлення сімей, де існує ризик психологічного насильства над дітьми; надання комплексної допомоги дітям, які постраждали від психологічного насильства; інформування та просвіта батьків щодо негативного впливу психологічного насильства на розвиток дитини; формування у дітей навичок захисту від насильства; підвищення компетентності фахівців, які працюють з дітьми, щодо виявлення та реагування на випадки психологічного насильства [4].

Розрізняють три види соціальної профілактики психологічного насильства над дітьми в сім'ї: первинна, вторинна та третинна.

Первинна профілактика – комплекс заходів, спрямованих на попередження розвитку чинників ризику виникнення психологічного

наси́льства над дітьми в сім'ї [2, с. 29-30]. Вона орієнтована на загальну популяцію дітей, батьків, фахівців, які працюють з дітьми, та широку громадськість. Метою первинної профілактики є формування в суспільстві ненасильницької культури взаємовідносин, поширення інформації про права дитини та відповідальність за їх порушення. Завдання первинної профілактики: інформування населення про наслідки психологічного насильства для розвитку дитини; формування у батьків позитивних моделей виховання дітей; створення у суспільстві атмосфери нетерпимості до психологічного насильства над дітьми; підвищення рівня обізнаності дітей про свої права та способи захисту від насильства; розвиток системи раннього виявлення та підтримки сімей, які потребують допомоги [2, с. 29-30]. Зміст первинної профілактики включає: просвітницькі та інформаційні кампанії щодо прав дитини та проблеми психологічного насильства; навчання батьків ненасильницьким методам виховання дітей; формування у дітей життєвих навичок, які підвищують їхню здатність захищати себе; створення позитивного психологічного клімату в дитячих колективах; впровадження програм формування ненасильницької поведінки у дітей та підлітків.

Вторинна профілактика – комплекс заходів, спрямованих на раннє виявлення та подолання проблеми психологічного насильства на початкових етапах її розвитку [2, с. 30-31]. Вона орієнтована на дітей та сім'ї, які належать до групи ризику, тобто мають підвищену ймовірність виникнення ситуацій психологічного насильства. Метою вторинної профілактики є своєчасне виявлення та усунення факторів, що можуть призвести до психологічного насильства над дітьми. Завдання вторинної профілактики: виявлення сімей, де існує ризик психологічного насильства над дітьми; надання психолого-педагогічної допомоги сім'ям групи ризику; формування у дітей з групи ризику навичок безпечної поведінки; корекція агресивної поведінки батьків; запобігання рецидивам психологічного насильства у сім'ях, де воно вже мало місце [2, с. 30-31]. Зміст вторинної профілактики включає: діагностику сімейної ситуації в сім'ях групи ризику; індивідуальне консультування батьків та дітей;

психокорекційні програми для батьків з проблемами контролю гніву; програми формування соціальних навичок у дітей з групи ризику; соціальний супровід сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах.

Третинна профілактика – комплекс заходів, спрямованих на запобігання повторному виникненню психологічного насильства в сім'ях, де воно вже мало місце [2, с. 32-33]. Вона орієнтована на дітей, які вже зазнали психологічного насильства, та їхні сім'ї. Метою третинної профілактики є мінімізація наслідків психологічного насильства для дитини та попередження його повторення. Завдання третинної профілактики: надання комплексної допомоги дітям, які постраждали від психологічного насильства; реабілітація дітей-жертв насильства; корекція поведінки осіб, які вчиняли психологічне насильство; відновлення здорових дитячо-батьківських стосунків; соціальний супровід сімей, в яких мало місце насильство над дітьми [2, с. 32-33]. Зміст третинної профілактики включає: психотерапевтичну роботу з дітьми, які постраждали від насильства; корекційні програми для батьків, які вчиняли насильство над дітьми; сімейну терапію для відновлення здорових взаємовідносин; соціально-психологічний супровід сімей, в яких було виявлено насильство; юридичний супровід у випадках, коли потрібне правове втручання.

Ефективна профілактика психологічного насильства над дітьми в сім'ї передбачає використання різноманітних форм та методів роботи.

Форми профілактичної роботи. Індивідуальні форми включають індивідуальне консультування дітей та батьків, індивідуальну психокорекційну роботу, соціальний патронаж сімей, домашнє візитування, індивідуальне наставництво для дітей з групи ризику. Групові форми охоплюють тренінги для батьків з формування навичок позитивного батьківства, групові заняття для дітей з формування життєвих навичок, групи взаємодопомоги для батьків, тематичні батьківські збори, групові консультації, інтерактивні театри для дітей та підлітків. Масові форми включають інформаційні кампанії у ЗМІ, соціальну рекламу, конференції та круглі столи, масові акції та флешмоби, фестивалі та конкурси для дітей та батьків [29, с. 63-64].

Методи профілактичної роботи. Інформаційно-просвітницькі методи включають лекції та семінари для батьків та фахівців, розповсюдження інформаційних матеріалів (буклети, брошури, пам'ятки), соціальну рекламу, публікації в ЗМІ, використання інтернет-ресурсів для поширення інформації [15, с. 204-208]. Інтерактивні методи охоплюють тренінги, рольові ігри, моделювання ситуацій, дискусії, мозковий штурм, кейс-метод. Психолого-педагогічні методи включають психологічне консультування, психокорекційні заняття, арт-терапію, казкотерапію, ігрову терапію, соціально-психологічні тренінги [22, с. 32-38]. Правові методи включають юридичне консультування, правову освіту, захист прав та інтересів дитини, представництво інтересів дитини в установах та організаціях. Соціально-економічні методи охоплюють матеріальну підтримку сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, допомогу у працевлаштуванні батьків, покращення житлових умов сімей з дітьми, соціальний супровід. Особливе значення в профілактиці психологічного насильства над дітьми в сім'ї мають програми формування відповідального батьківства. Такі програми спрямовані на розвиток батьківських компетенцій, формування ненасильницьких моделей виховання, покращення дитячо-батьківських стосунків. Дослідження Н. Максимової показують, що участь батьків у таких програмах на 40-60% знижує ризик застосування ними психологічного насильства щодо дітей [23, с. 33-36].

Важливим аспектом профілактики психологічного насильства є міжвідомча взаємодія різних суб'єктів профілактичної роботи: закладів освіти, соціальних служб, органів охорони здоров'я, правоохоронних органів, громадських організацій. Така взаємодія забезпечує комплексний підхід до вирішення проблеми та підвищує ефективність профілактичних заходів [17].

Серед інноваційних форм профілактики психологічного насильства можна виділити: онлайн-консультування батьків та дітей; мобільні додатки з порадами для батьків щодо позитивного виховання; відеокурси з розвитку батьківських навичок; віртуальні групи підтримки для батьків; використання

соціальних мереж для поширення інформації та підтримки постраждалих від насильства [7].

В контексті профілактики психологічного насильства над дітьми особливу роль відіграють заклади загальної середньої освіти. Саме в школі діти проводять значну частину свого часу, і саме шкільні працівники (вчителі, соціальні педагоги, практичні психологи) мають можливість раннього виявлення ознак психологічного насильства та надання своєчасної допомоги.

Згідно з дослідженням Т. Журавель, в закладах загальної середньої освіти можуть бути реалізовані такі форми профілактичної роботи: інформаційно-просвітницькі заходи для учнів та їхніх батьків; тренінгові програми для дітей з формування життєвих навичок; індивідуальне консультування дітей та батьків; групова робота з дітьми, які зазнали психологічного насильства; робота з батьками щодо формування ненасильницьких методів виховання [5, с. 68].

Важливим напрямом роботи закладів освіти є підготовка педагогічних працівників до виявлення та реагування на випадки психологічного насильства над дітьми. Така підготовка включає формування у педагогів знань про ознаки психологічного насильства; розвиток навичок ефективної комунікації з дітьми та батьками; оволодіння методиками діагностики психологічного насильства; вивчення алгоритмів реагування на випадки насильства; ознайомлення з методами профілактичної роботи [22, с. 33-40].

Програми профілактики психологічного насильства над дітьми в закладах загальної середньої освіти повинні бути комплексними та включати: організацію безпечного освітнього середовища; інформаційно-просвітницьку роботу з учнями та батьками; виявлення дітей, які зазнали психологічного насильства, та надання їм допомоги; роботу з батьками щодо формування позитивних моделей виховання; взаємодію з іншими суб'єктами профілактичної роботи (соціальними службами, правоохоронними органами, медичними закладами).

Згідно з результатами дослідження, проведеного А. Ревть та І. Гриник, ефективність профілактики психологічного насильства над дітьми в сім'ї

значно підвищується, якщо програма профілактичної роботи включає такі компоненти: систематичне підвищення кваліфікації фахівців, які працюють з дітьми; активне залучення батьків до профілактичної роботи; використання інтерактивних методів роботи з дітьми; міжвідомча взаємодія та координація зусиль різних суб'єктів профілактичної роботи; моніторинг ефективності профілактичних заходів [23, с. 33-36].

Одним із важливих аспектів профілактики психологічного насильства над дітьми в сім'ї є правова освіта. Підвищення правової грамотності батьків, дітей та педагогів щодо прав дитини, відповідальності за їх порушення, механізмів захисту прав дитини сприяє формуванню правової культури та зниженню рівня насильства в сім'ї.

Ефективність профілактичної роботи значною мірою залежить від врахування вікових та індивідуальних особливостей дітей. Так, для дітей молодшого шкільного віку більш ефективними є ігрові форми роботи, для підлітків – тренінги, дискусії, проєктна діяльність. Важливо також враховувати особливості сімейної ситуації, культурні та етнічні особливості сім'ї, рівень освіти батьків [17].

Отже, соціальна профілактика психологічного насильства над дітьми в сім'ї є складним та багатоаспектним процесом, який включає різні види, форми та методи роботи. Ефективність профілактичних заходів залежить від системності та комплексності підходу, залучення всіх зацікавлених сторін, використання інноваційних технологій та постійного вдосконалення форм і методів роботи. Особливу роль у профілактиці психологічного насильства над дітьми в сім'ї відіграють заклади загальної середньої освіти, які мають можливість раннього виявлення проблеми та надання своєчасної допомоги як дітям, так і їхнім батькам.

РОЗДІЛ 2. ПРАКТИЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ПСИХОЛОГІЧНОГО НАСИЛЬСТВА НАД ДІТЬМИ В СІМ'Ї В ЗАКЛАДІ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

2.1. Діагностика психологічного насильства над дітьми в сім'ї.

Діагностика психологічного насильства над дітьми в сім'ї є складним процесом, який потребує спеціальних знань, навичок та досвіду. Її не можна проводити самостійно, адже це може призвести до помилок та додаткової травматизації дитини.

В закладах загальної середньої освіти діагностику психологічного насильства проводять спеціально підготовлені фахівці:

- практичні психологи (вони мають необхідні знання про психологічний розвиток дітей, особливості проявів психологічного насильства та методи його діагностики);
- соціальні педагоги (збирають інформацію про сімейні стосунки, умови життя дитини, наявність факторів ризику);
- класні керівники (можуть помітити зміни в поведінці та емоційному стані дитини, які можуть свідчити про психологічне насильство) [20].

В Україні Міністерство освіти і науки розробило методичні рекомендації про застосування діагностичних методик щодо виявлення та протидії домашньому насильству відносно дітей для фахівців психологічної служби у системі освіти [28]. У цих рекомендаціях представлені різні методики, які можуть бути використані для діагностики психологічного насильства над дітьми різного віку.

До основних методів діагностики психологічного насильства над дітьми в сім'ї, які використовуються в закладах загальної середньої освіти, відносять:

1. *Спостереження*, яке передбачає цілеспрямоване вивчення поведінки, емоційних реакцій та особливостей взаємодії дитини з іншими людьми. Практичний психолог або соціальний педагог спостерігає за дитиною в різних

ситуаціях: під час навчання, гри, спілкування з однолітками та дорослими. Особлива увага приділяється спостереженню за взаємодією дитини з батьками (наприклад, коли батьки приходять до школи) [12, с. 54-55].

У процесі спостереження фіксуються такі ознаки, які можуть свідчити про психологічне насильство: незвичайна поведінка (надмірна агресивність або пасивність); страх перед батьками або конкретним членом сім'ї; тривожність, плаксивість; уникнення фізичного контакту; різка зміна поведінки при появі батьків; прагнення привернути увагу дорослих або, навпаки, уникнення спілкування; порушення сну, апетиту, поява енурезу.

2. *Бесіда з дитиною*, яка проводиться в доброзичливій та безпечній атмосфері, з дотриманням етичних принципів. Вона спрямована на встановлення довірливих стосунків з дитиною та отримання інформації про її сімейну ситуацію. Бесіда може містити як прямі, так і непрямі запитання, які дозволяють виявити ознаки психологічного насильства [20]. Приклади запитань для бесіди з дитиною (див. Додаток А): «Як ти почуваєшся вдома?»; «Чи є хтось, кого ти боїшся?»; «Що відбувається, коли ти робиш щось неправильно?»; «Чи буває так, що тебе ображають або говорять неприємні речі?»; «До кого ти звертаєшся, коли тобі сумно або страшно?».

3. *Проективні методики*, які базуються на принципі проєкції – перенесення внутрішніх переживань на зовнішні об'єкти. Вони дозволяють отримати інформацію про емоційний стан дитини, її стосунки з членами сім'ї, наявність травматичного досвіду. До найбільш поширених проєктивних методик, які використовуються для діагностики психологічного насильства, належать: *Методика «Кінетичний малюнок сім'ї»*, *Методика «Неіснуюча тварина»*, *Методика «Дім-Дерево-Людина.»*

Методика «Кінетичний малюнок сім'ї» – дитині пропонується намалювати свою сім'ю. Аналізуються такі параметри: розміщення фігур, їх розмір, деталізація, кольори, наявність або відсутність окремих членів сім'ї, додаткові елементи малюнка [13] (Додаток Б).

4. *Стандартизовані опитувальники та тести.* Для діагностики психологічного насильства над дітьми використовуються спеціально розроблені опитувальники та тести, які дозволяють оцінити емоційний стан дитини, рівень тривожності, особливості сімейних стосунків. До таких методик належать: *Шкала тривожності Спілбергера-Ханіна* (для дітей від 12 років) – дозволяє оцінити рівень ситуативної та особистісної тривожності [20, с. 72-75]. *Тест шкільної тривожності Філліпса* (для дітей молодшого шкільного віку) – дозволяє виявити рівень тривожності дитини в різних ситуаціях шкільного життя. *Тест «Стратегії сімейного виховання»* (для батьків) – дозволяє визначити стиль виховання в сім'ї [13]. *Опитувальник «Підлітки про батьків»* (для підлітків) – дозволяє оцінити, як підлітки сприймають виховні практики своїх батьків [20, с. 78-80].

5. *Аналіз шкільної документації та успішності.* Аналіз шкільної документації включає вивчення успішності дитини, відвідуваності занять, записів у щоденнику, характеристик від вчителів. Раптове зниження успішності, часті пропуски занять, погана поведінка можуть бути ознаками психологічного неблагополуччя дитини, в тому числі психологічного насильства в сім'ї.

6. *Бесіди з батьками та іншими членами сім'ї.* Бесіди з батьками та іншими членами сім'ї проводяться для отримання інформації про сімейну ситуацію, стиль виховання, методи дисципліни, які використовуються в сім'ї. У процесі бесіди можна виявити такі ознаки, які можуть свідчити про психологічне насильство: надмірна критика дитини; негативні висловлювання про дитину; неадекватні очікування щодо дитини; перекладання відповідальності за свої проблеми на дитину; емоційне відчуження від дитини [28].

7. *Консультації з вчителями та іншими фахівцями.* Консультації з вчителями, класними керівниками, шкільними психологами та іншими фахівцями, які працюють з дитиною, дозволяють отримати додаткову інформацію про поведінку та емоційний стан дитини, її взаємини з однолітками

та дорослими. Особлива увага приділяється змінам у поведінці та емоційному стані дитини, які можуть свідчити про психологічне насильство [7].

У межах нашого дослідження було проведене діагностичне дослідження на базі комунального закладу загальної середньої освіти «Луцький ліцей №22 Луцької міської ради» Волинської області на предмет виявлення проявів психологічного насильства над дітьми в сім'ї. До вибірки увійшло 40 учнів віком 11-14 років, з них 22 дівчини та 18 хлопців. Їх було поділено на експериментальну та контрольну групи по 20 респондентів у кожній, на основі аналізу шкільної документації та рекомендацій практичного психолога та соціального педагога закладу. До першої групи входили підлітки з сімей, де існує ризик психологічного насильства. Друга група складалася з дітей із зовні благополучних сімей.

У дослідженні було використано комплекс діагностичних методик:

1. Анкетування на виявлення випадків жорстокого поводження з дітьми (Додаток В);
2. Методика «Кінетичний малюнок сім'ї» (Додаток Г);
3. Тест «Стратегії сімейного виховання» (для батьків) (Додаток Д);
4. Шкала тривожності Спілбергера-Ханіна (для дітей 12-14 років) (Додаток Е).

Результати анкетування на виявлення випадків жорстокого поводження з дітьми представлені в таблиці 2.1 та на рис. 2.1.

Таблиця 2.1.

**Результати анкетування на виявлення випадків жорстокого
поводження з дітьми**

Види насильства	Експериментальна група		Контрольна група	
	К-ть	%	К-ть	%
Фізичне насильство	9	45%	3	15%
Психологічне насильство	14	70%	5	25%
Економічне насильство	5	25%	2	10%
Сексуальне насильство	0	0%	0	0%

Рис. 2.1. Результати анкетування на виявлення випадків жорстокого поводження з дітьми

За результатами проведеного дослідження було виявлено, що психологічне насильство є найбільш поширеною формою жорстокого поводження з дітьми. В експериментальній групі 70% дітей зазнавали психологічного насильства, тоді як у контрольній групі цей показник становив 25%. Це підтверджує дані, наведені в теоретичній частині дослідження, про те, що психологічне насильство часто залишається непоміченим, але є дуже поширеним явищем.

Фізичне насильство також мало місце в обох групах: 45% дітей в експериментальній групі та 15% в контрольній групі повідомили про випадки фізичного насильства. Економічне насильство було виявлено у 25% дітей експериментальної групи та 10% контрольної групи. Випадків сексуального насильства виявлено не було.

У процесі діагностики було проведено методику «Кінетичний малюнок сім'ї» [13, с. 501-508], яка дозволила виявити особливості сприйняття дитиною сімейної ситуації та її ставлення до членів сім'ї. Кількісна оцінка тесту «Кінетичний малюнок сім'ї» налічує п'ять блоків (симптомокомплексів), об'єднаних в категорії: сприятлива сімейна ситуація; тривожність;

конфліктність у сім'ї; почуття неповноцінності; ворожість у сімейній ситуації. Результати представлені в таблиці 2.2 та на рис. 2.2.

Таблиця 2.2.

Результати тестування «Кінетичний малюнок сім'ї»

Кількісна оцінка	Експериментальна група		Контрольна група	
	К-ть	%	К-ть	%
Сприятлива сімейна ситуація	2	10%	12	60%
Тривожність	8	40%	3	15%
Конфліктність у сім'ї	6	30%	2	10%
Почуття неповноцінності	5	25%	2	10%
Ворожість у сімейній ситуації	7	35%	1	5%

Рис. 2.2. Результати тестування «Кінетичний малюнок сім'ї»

З результатів тесту «Кінетичний малюнок сім'ї» видно, що лише 10% респондентів експериментальної групи відзначають сприятливу сімейну ситуацію, тоді як у контрольній групі цей показник становить 60%. Це свідчить про значні відмінності в сімейних стосунках дітей з двох груп.

Високий рівень тривожності виявлено у 40% дітей експериментальної групи та 15% контрольної групи. Конфліктність у сім'ї відзначають 30% дітей експериментальної групи та 10% контрольної групи. Почуття неповноцінності виявлено у 25% дітей експериментальної групи та 10% контрольної групи.

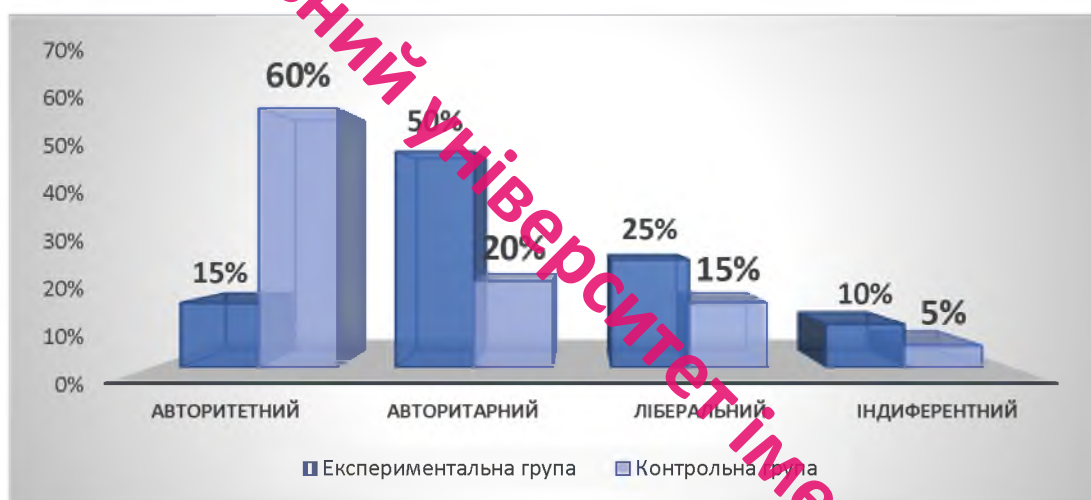
Ворожість у сімейній ситуації спостерігається у 35% дітей експериментальної групи та лише у 5% контрольної групи.

Тест «Стратегії сімейного виховання» був проведений з батьками дітей, які взяли участь у дослідженні. Результати тесту представлені в таблиці 2.3 та на рис. 2.3.

Таблиця 2.3.

Результати тестування «Стратегії сімейного виховання»

Стиль виховання	Батьки дітей експериментальної групи		Батьки дітей контрольної групи	
	К-ть	%	К-ть	%
Авторитетний	3	15%		60%
Авторитарний	10	50%		20%
Ліберальний	5	25%		15%
Індиферентний	2	10%		5%

Рис. 2.2. Результати тестування «Стратегії сімейного виховання»

Аналіз результатів тесту «Стратегії сімейного виховання» показав, що у батьків дітей експериментальної групи переважає авторитарний стиль виховання (50%), тоді як у батьків дітей контрольної групи переважає авторитетний стиль (60%). Авторитарний стиль виховання характеризується високим рівнем контролю, вимогливістю, частими покараннями, обмеженням свободи дитини, що може призводити до психологічного насильства [13, с. 515-520].

Ліберальний стиль виховання, який характеризується низьким рівнем контролю та вимогливості, виявлено у 25% батьків дітей експериментальної групи та 15% батьків дітей контрольної групи. Індиферентний стиль, який характеризується байдужістю до потреб дитини, виявлено у 10% батьків дітей експериментальної групи та 5% батьків дітей контрольної групи.

Для оцінки рівня тривожності дітей була використана Шкала тривожності Спілбергера-Ханіна. Результати тестування представлені в таблиці 2.4 та на рис. 2.4.

Таблиця 2.4.

Результати тестування за Шкалою тривожності Спілбергера-Ханіна

Рівень тривожності	Експериментальна група		Контрольна група	
	К-ть	%	К-ть	%
Високий	12	60%	4	20%
Середній	6	30%	10	50%
Низький	2	10%	6	30%

Рис. 2.4. Результати тестування за Шкалою тривожності Спілбергера-Ханіна

Аналіз результатів тестування за Шкалою тривожності Спілбергера-Ханіна показав, що високий рівень тривожності виявлено у 60% дітей експериментальної групи та 20% дітей контрольної групи. Середній рівень

тривожності мають 30% дітей експериментальної групи та 50% дітей контрольної групи. Низький рівень тривожності виявлено у 10% дітей експериментальної групи та 30% дітей контрольної групи.

Високий рівень тривожності у дітей експериментальної групи може бути наслідком психологічного насильства в сім'ї, оскільки постійна критика, приниження, погрози з боку батьків призводять до формування у дитини почуття небезпеки, невпевненості в собі, страху [20, с. 72-75].

У процесі діагностики було також проведено бесіди з дітьми, батьками, вчителями та іншими фахівцями, які працюють з дітьми. Бесіди дозволили отримати додаткову інформацію про сімейну ситуацію, особливості взаємин у сім'ї, методи виховання, які використовують батьки.

За результатами бесід з дітьми експериментальної групи було виявлено, що багато з них зазнають емоційного тиску з боку батьків, який проявляється у формі: постійної критики (65%); принизливих висловлювань (50%); погроз (35%); ігнорування емоційних потреб (45%); надмірних вимог, які не відповідають віку та можливостям дитини (40%).

Бесіди з батьками дозволили виявити такі проблеми: недостатня обізнаність про вплив психологічного насильства на розвиток дитини; використання неефективних методів виховання, які можуть включати елементи психологічного насильства; стресові ситуації в сім'ї (фінансові проблеми, конфлікти між батьками); відсутність підтримки та допомоги у вирішенні проблем виховання.

Бесіди з вчителями та іншими фахівцями показали, що діти, які зазнають психологічного насильства в сім'ї, часто мають такі проблеми в школі: труднощі у спілкуванні з однолітками (60%); зниження успішності (45%); проблеми з поведінкою (агресивність або надмірна пасивність) (55%); підвищена тривожність (65%); низька самооцінка (50%).

На основі результатів діагностики було визначено основні напрями соціальної профілактики психологічного насильства над дітьми в сім'ї в умовах закладу загальної середньої освіти:

- підвищення обізнаності батьків про вплив психологічного насильства на розвиток дитини;
- формування у батьків навичок позитивного виховання;
- підвищення психологічної компетентності педагогів щодо виявлення та запобігання психологічному насильству;
- формування у дітей навичок самозахисту та безпечної поведінки;
- розвиток системи раннього виявлення та реагування на випадки психологічного насильства;
- створення в закладі загальної середньої освіти безпечного та підтримуючого середовища для дітей.

Таким чином, результати діагностики психологічного насильства над дітьми в сім'ї свідчать про необхідність комплексного підходу до вирішення цієї проблеми, який включає роботу з дітьми, батьками та педагогами. Важливо не лише виявляти випадки психологічного насильства, але й проводити ефективну профілактичну роботу, спрямовану на запобігання його виникненню.

2.2. Програма соціальної профілактики психологічного насильства над дітьми в сім'ї в закладі загальної середньої освіти.

На основі результатів діагностики та аналізу наукової літератури нами була розроблена програма соціальної профілактики психологічного насильства над дітьми в сім'ї в закладі загальної середньої освіти «Гармонія у стосунках – щасливе дитинство».

Програма спрямована на створення ефективної системи соціальної профілактики психологічного насильства над дітьми в сім'ї шляхом комплексної роботи з дітьми, батьками та педагогічними працівниками закладу загальної середньої освіти.

Мета програми: створення ефективної системи соціальної профілактики психологічного насильства над дітьми в сім'ї в умовах закладу загальної середньої освіти.

Завдання програми:

1. Підвищення рівня обізнаності учнів, батьків та педагогів щодо проблеми психологічного насильства над дітьми в сім'ї.
2. Формування в учнів навичок безпечної поведінки та захисту від психологічного насильства.
3. Підвищення батьківської компетентності щодо позитивних методів виховання дітей.
4. Розвиток у педагогічних працівників навичок раннього виявлення та реагування на випадки психологічного насильства над дітьми.
5. Налагодження ефективної взаємодії між закладом освіти, сім'єю та соціальними службами щодо профілактики психологічного насильства над дітьми.

Цільові групи програми: учні закладу загальної середньої освіти; батьки учнів; педагогічні працівники закладу (вчителі, класні керівники, практичні психологи, соціальні педагоги).

Очікувані результати:

1. Підвищення рівня обізнаності учнів, батьків та педагогів щодо проблеми психологічного насильства над дітьми в сім'ї.
2. Формування в учнів навичок безпечної поведінки та захисту від психологічного насильства.
3. Підвищення батьківської компетентності щодо позитивних методів виховання дітей.
4. Розвиток у педагогічних працівників навичок раннього виявлення та реагування на випадки психологічного насильства над дітьми.
5. Налагодження ефективної взаємодії між закладом освіти, сім'єю та соціальними службами щодо профілактики психологічного насильства над дітьми.

Тривалість програми: Програма розрахована на один навчальний рік і включає три етапи:

1. Підготовчий етап – підготовка матеріалів, налагодження взаємодії з партнерськими організаціями, інформування учасників про програму.
2. Основний етап – реалізація запланованих заходів.
3. Підсумковий етап – оцінка ефективності програми, узагальнення результатів, визначення перспектив подальшої роботи.

Зміст програми:

Програма включає три основні напрями роботи:

- 1) робота з учнями;
- 2) робота з батьками;
- 3) робота з педагогічними працівниками.

1. *Робота з учнями (Таблиця 2.5.). Мета:* формування у дітей навичок безпечної поведінки, підвищення їхньої самооцінки, розвиток комунікативних навичок та навичок вирішення конфліктів.

Таблиця 2.5.

План заходів з учнями

№	Назва заходу	Форма проведення	Цільова аудиторія	Відповідальні
1	«Права дитини та їх захист»	Інтерактивні заняття	Учні 5-11 класів	Соціальний педагог, практичний психолог
2	«Як діяти у складних ситуаціях»	Тренінг	Учні 5-7 класів	Практичний психолог
3	«Протидія булінгу та насильству»	Тематичні години спілкування	Учні 5-11 класів	Класні керівники, соціальний педагог
4	«Я вмію сказати «Ні»»	Тренінг	Учні 8-11 класів	Практичний психолог
5	«Конструктивне вирішення конфліктів»	Тренінг	Учні 5-11 класів	Практичний психолог, соціальний педагог
6	«Мої кордони та як їх захистити»	Інтерактивні заняття	Учні 5-11 класів	Практичний психолог
7	«Безпечний	Тематичні	Учні 5-11	Класні керівники, вчителі

	інтернет»	години спілкування	класів	інформатики
8	«Мої права – мої можливості»	Конкурс творчих робіт	Учні 5-11 класів	Соціальний педагог, вчителі-предметники
9	«Телефон довіри – твій друг»	Інформаційні години	Учні 5-11 класів	Соціальний педагог

Детальний опис деяких заходів з учнями наведено нижче.

Інтерактивні заняття «Права дитини та їх захист».

Мета: ознайомити учнів з їхніми правами, зокрема правом на захист від насильства. *Зміст:* інформація про права дитини, визначені Конвенцією ООН про права дитини; обговорення ситуацій порушення прав дитини; знайомство з організаціями та службами, які допомагають дітям захищати свої права. *Методи:* міні-лекція, робота в групах, обговорення, рольові ігри, перегляд та обговорення відеоматеріалів [17, с. 65-68].

Тренінг «Як діяти у складних ситуаціях».

Мета: формування у дітей навичок безпечної поведінки в ситуаціях, які можуть загрожувати їхньому фізичному та психічному здоров'ю. *Зміст:* розпізнавання потенційно небезпечних ситуацій; алгоритм дій в різних ситуаціях; до кого можна звернутися за допомогою. *Методи:* інтерактивні вправи, моделювання ситуацій, рольові ігри, обговорення.

Тренінг «Я вмію сказати «Ні»».

Мета: формування у підлітків навичок протистояння тиску та маніпуляціям. *Зміст:* розпізнавання тиску та маніпуляцій, стратегії протистояння тиску; тренування навичок впевненої поведінки. *Методи:* рольові ігри, моделювання ситуацій, обговорення, робота в групах.

Інтерактивні заняття «Мої кордони та як їх захистити».

Мета: формування у дітей розуміння особистісних кордонів та навичок їх захисту. *Зміст:* поняття особистісних кордонів; розпізнавання порушення кордонів; стратегії захисту особистісних кордонів. *Методи:* міні-лекція, інтерактивні вправи, моделювання ситуацій, обговорення.

Конкурс творчих робіт «Мої права – мої можливості».

Мета: закріплення знань учнів про їхні права та формування активної позиції щодо захисту своїх прав. *Зміст:* створення творчих робіт (малюнків, плакатів, есе, відеороликів) на тему прав дитини; презентація та обговорення робіт; нагородження переможців. *Методи:* творча робота, презентація, обговорення [22].

2. Робота з батьками (Таблиця 2.6.).

Мета: підвищення батьківської компетентності щодо виховання дітей, формування навичок ненасильницької комунікації, розвиток емоційного інтелекту батьків.

Таблиця 2.6.

План заходів з батьками

№	Назва заходу	Форма проведення	Відповідальні
1	«Позитивне батьківство: як виховувати без насильства»	Цикл тренінгів	Практичний психолог, соціальний педагог
2	«Емоційний інтелект: як розуміти себе та дитину»	Семінар-практикум	Практичний психолог
3	«Ефективна комунікація в сім'ї»	Тренінг	Практичний психолог
4	«Вікові особливості розвитку дитини»	Лекторій	Практичний психолог, соціальний педагог
5	«Конфлікти з дитиною: як вирішувати конструктивно»	Семінар-практикум	Практичний психолог
6	«Стрес та шляхи його подолання»	Тренінг	Практичний психолог
7	«Батьківська підтримка: як допомогти дитині в складних ситуаціях»	Майстер-клас	Практичний психолог, соціальний педагог
8	«Сімейне дозвілля: як проводити час разом»	Фестиваль сімейної творчості	Педагог-організатор, класні керівники

Детальний опис деяких заходів з батьками:

Цикл тренінгів «Позитивне батьківство: як виховувати без насильства».

Мета: формування у батьків навичок позитивного виховання дітей без застосування психологічного насильства. *Зміст:* принципи позитивного

батьківства; альтернативи покаранням; ефективні методи заохочення та дисципліни; встановлення правил та обмежень без психологічного тиску. *Методи:* міні-лекції, робота в групах, моделювання ситуацій, рольові ігри, обговорення, домашні завдання. [23].

Семінар-практикум «Емоційний інтелект: як розуміти себе та дитину».

Мета: розвиток емоційного інтелекту батьків, формування навичок розуміння та регуляції емоцій (своїх та дитини). *Зміст:* поняття емоційного інтелекту; розпізнавання та називання емоцій; стратегії регуляції емоцій; емоційний інтелект дитини та як його розвивати. *Методи:* міні-лекція, практичні вправи, робота в групах, обговорення, рефлексія.

Тренінг «Ефективна комунікація в сім'ї».

Мета: формування у батьків навичок ефективної комунікації з дитиною та іншими членами сім'ї. *Зміст:* активне слухання; «Я-повідомлення»; ненасильницька комунікація, бар'єри комунікації та як їх долати. *Методи:* міні-лекція, практичні вправи, моделювання ситуацій, рольові ігри, обговорення.

Семінар-практикум «Конфлікти з дитиною: як вирішувати конструктивно».

Мета: формування у батьків навичок конструктивного вирішення конфліктів з дитиною. *Зміст:* причини конфліктів між батьками та дітьми; стратегії поведінки в конфлікті; конструктивні способи вирішення конфліктів; переговори та компроміси. *Методи:* міні-лекція, аналіз ситуацій, робота в групах, рольові ігри, обговорення.

Фестиваль сімейної творчості «Сімейне дозвілля: як проводити час разом».

Мета: зміцнення сімейних стосунків через спільну творчу діяльність, сприяння формуванню позитивного сімейного клімату. *Зміст:* виставка сімейних творчих робіт; майстер-класи для дітей та батьків; сімейні ігри та конкурси; обмін досвідом організації сімейного дозвілля. *Методи:* творча діяльність, ігри, конкурси, обговорення, презентації. [23]

3. Робота з педагогічними працівниками (Таблиця 2.7.).

Мета: підвищення компетентності педагогічних працівників щодо виявлення та реагування на випадки психологічного насильства над дітьми в сім'ї.

Таблиця 2.7.

План заходів з педагогічними працівниками

№	Назва заходу	Форма проведення	Відповідальні
1	«Психологічне насильство над дітьми: як розпізнати та реагувати»	Семінар	Практичний психолог, соціальний педагог
2	«Алгоритм дій при виявленні випадків психологічного насильства над дітьми»	Інструктивно-методична нарада	Соціальний педагог, заступник директора з виховної роботи
3	«Психолого-педагогічна підтримка дітей, які зазнали психологічного насильства»	Семінар-практикум	Практичний психолог
4	«Взаємодія з батьками, як говорити про складні теми»	Тренінг	Практичний психолог, соціальний педагог
5	«Профілактика психологічного насильства в освітньому середовищі»	Педагогічна рада	Директор, заступник директора з виховної роботи
6	«Техніки саморегуляції для педагогів»	Тренінг	Практичний психолог
7	«Взаємодія з соціальними службами та правоохоронними органами»	Круглий стіл	Соціальний педагог, представники соціальних служб та правоохоронних органів
8	«Моніторинг ефективності профілактичної роботи»	Методичний семінар	Заступник директора з виховної роботи, практичний психолог, соціальний педагог

Детальний опис деяких заходів з педагогічними працівниками:

Семінар «Психологічне насильство над дітьми: як розпізнати та реагувати».

Мета: підвищення обізнаності педагогічних працівників щодо проблеми психологічного насильства над дітьми в сім'ї. *Зміст:* поняття психологічного насильства, його форми та прояви; ознаки, які можуть свідчити про

психологічне насильство; наслідки психологічного насильства для розвитку дитини; як реагувати на випадки психологічного насильства. *Методи:* лекція, презентація, обговорення, аналіз ситуацій.

Інструктивно-методична нарада «Алгоритм дій при виявленні випадків психологічного насильства над дітьми».

Мета: ознайомлення педагогічних працівників з алгоритмом дій при виявленні випадків психологічного насильства над дітьми. *Зміст:* нормативно-правова база щодо захисту дітей від насильства; алгоритм дій при виявленні випадків психологічного насильства; взаємодія з адміністрацією, психологічною службою, соціальними службами та правоохоронними органами; документальне оформлення випадків психологічного насильства. *Методи:* лекція, презентація, обговорення, робота з документами.

Семінар-практикум «Психолого-педагогічна підтримка дітей, які зазнали психологічного насильства».

Мета: формування у педагогічних працівників навичок надання психолого-педагогічної підтримки дітям, які зазнали психологічного насильства. *Зміст:* психологічні особливості дітей, які зазнали психологічного насильства; принципи та методи психолого-педагогічної підтримки; особливості спілкування з такими дітьми, створення безпечного та підтримуючого середовища в класі. *Методи:* міні-лекція, практичні вправи, робота в групах, моделювання ситуацій, обговорення.

Тренінг «Взаємодія з батьками: як говорити про складні теми».

Мета: формування у педагогічних працівників навичок ефективної комунікації з батьками щодо складних тем, зокрема проблеми психологічного насильства. *Зміст:* принципи ефективної комунікації з батьками; як підготуватися до розмови про складні теми; як реагувати на різні реакції батьків; конструктивне вирішення конфліктів з батьками. *Методи:* міні-лекція, практичні вправи, моделювання ситуацій, рольові ігри, обговорення.

Педагогічна рада «Профілактика психологічного насильства в освітньому середовищі».

Мета: формування єдиної стратегії закладу освіти щодо профілактики психологічного насильства. *Зміст:* аналіз ситуації з психологічним насильством в закладі освіти; розробка стратегії профілактики психологічного насильства; розподіл обов'язків та відповідальності між педагогічними працівниками; затвердження плану профілактичних заходів. *Методи:* доповіді, обговорення, мозковий штурм, прийняття рішень.

Круглий стіл «Взаємодія з соціальними службами та правоохоронними органами».

Мета: налагодження ефективної взаємодії закладу освіти з соціальними службами та правоохоронними органами щодо профілактики та реагування на випадки психологічного насильства над дітьми. *Зміст:* роль та функції різних органів та служб у захисті дітей від насильства; алгоритм взаємодії при виявленні випадків психологічного насильства; обмін досвідом та найкращими практиками. *Методи:* доповіді, обговорення, аналіз ситуацій, розробка спільних планів дій. [29].

Отже, запропонована програма соціальної профілактики психологічного насильства над дітьми в сім'ї «Гармонія у стосунках – щасливе дитинство» представляє собою комплексний підхід до вирішення проблеми через системну роботу з усіма учасниками освітнього процесу. Програма охоплює три ключові напрями: роботу з учнями, батьками та педагогічними працівниками, що забезпечує її цілісність та ефективність. Для кожної цільової групи розроблено відповідні заходи, які реалізуються через різноманітні форми роботи: тренінги, семінари-практикуми, інтерактивні заняття, індивідуальні консультації. Особлива увага приділяється формуванню у дітей навичок безпечної поведінки та самозахисту, розвитку у батьків компетентності щодо позитивного виховання та підвищенню професійної готовності педагогів до раннього виявлення випадків психологічного насильства.

2.3. Рекомендації для підвищення ефективності соціальної профілактики психологічного насильства над дітьми в сім'ї в закладі загальної середньої освіти.

На основі результатів теоретичного аналізу проблеми психологічного насильства над дітьми в сім'ї, проведеного діагностичного дослідження та апробації програми соціальної профілактики було розроблено практичні рекомендації для підвищення ефективності соціальної профілактики психологічного насильства над дітьми в сім'ї в закладі загальної середньої освіти.

Для ефективної профілактики психологічного насильства важливо розвивати організаційну структуру закладу освіти:

- створити координаційну раду з питань профілактики насильства в закладі освіти, до складу якої входитимуть представники адміністрації, психологічної служби, педагогічного колективу, батьківського комітету, учнівського самоврядування;
- розробити та затвердити внутрішні нормативні документи (положення, порядки, інструкції) щодо профілактики та реагування на випадки психологічного насильства;
- визначити чіткий розподіл обов'язків та відповідальності між працівниками закладу освіти щодо профілактики психологічного насильства [17, с. 65-68].

Для ефективної профілактики психологічного насильства необхідно підвищувати компетентність педагогічних працівників:

- проводити регулярні навчання для педагогічних працівників з питань профілактики психологічного насильства;
- організовувати супервізії та інтервізії для педагогічних працівників, які працюють з дітьми, що зазнали психологічного насильства;
- забезпечити доступ педагогічних працівників до сучасних методичних матеріалів, інноваційних методик роботи з дітьми та батьками;

- проводити заходи з профілактики професійного вигорання працівників, які працюють з дітьми, що зазнали психологічного насильства [22].

Важливою умовою профілактики психологічного насильства є створення безпечного освітнього середовища:

- впроваджувати принципи ненасильницької педагогіки в освітній процес;
- розробити та впровадити систему раннього виявлення випадків психологічного насильства над дітьми;
- створити в закладі освіти атмосферу довіри, підтримки, поваги до прав та гідності кожної дитини;
- організувати простір для конфіденційних звернень дітей та батьків з проблемних питань (скриньки довіри, телефони довіри, онлайн-консультації);
- проводити регулярний моніторинг психологічного клімату в класах та закладі освіти в цілому [14, с. 30].

Для забезпечення ефективної профілактики психологічного насильства необхідно застосовувати системний підхід:

- розробити та впровадити комплексну програму профілактики психологічного насильства, яка включає роботу з дітьми, батьками та педагогічними працівниками;
- забезпечити наступність та послідовність профілактичної роботи на всіх рівнях освіти (початкова, базова, профільна);
- інтегрувати питання профілактики психологічного насильства в різні аспекти освітнього процесу (навчальні предмети, виховні заходи, позакласну роботу);
- проводити регулярний моніторинг та оцінку ефективності профілактичної роботи, коригувати програми та заходи відповідно до отриманих результатів;

Важливим аспектом профілактики психологічного насильства є партнерство з батьками та громадою:

- розробити та впровадити програми роботи з батьками, спрямовані на формування навичок позитивного батьківства та ненасильницької комунікації;
- залучати батьків до розробки та реалізації програм профілактики психологічного насильства;
- налагодити співпрацю з громадськими організаціями, соціальними службами, правоохоронними органами, медичними закладами;
- проводити спільні заходи для дітей, батьків та педагогічних працівників, спрямовані на формування навичок ненасильницької взаємодії та розв'язання конфліктів [15, с. 204-208].

Для ефективної профілактики психологічного насильства важливо проводити систематичну роботу з дітьми (Таблиця 2.8.).

Таблиця 2.8.

Рекомендовані форми та методи роботи з дітьми

Напрямок роботи	Форми та методи	Вікова група	Рекомендована періодичність
Інформаційно-просвітницький	Інтерактивні заняття, бесіди, перегляд та обговорення відеоматеріалів, конкурси творчих робіт	5-11 класи	1 раз на місяць
Розвиток життєвих навичок	Тренінги, рольові ігри, моделювання ситуацій, групові дискусії	5-11 класи	1 раз на 2 тижні
Розвиток емоційного інтелекту	Тренінги, ігри, арт-терапевтичні техніки, релаксаційні вправи	5-11 класи	1 раз на тиждень
Формування навичок безпечної поведінки	Тренінги, моделювання ситуацій, рольові ігри, групові дискусії	5-11 класи	1 раз на 2 тижні
Індивідуальна робота з дітьми групи ризику	Консультації, психокорекційні заняття, арт-терапія, ігрова терапія	5-11 класи	За потреби, але не рідше 1 разу на тиждень

Проводити регулярні заняття з дітьми, спрямовані на формування знань про свої права, навичок безпечної поведінки, вміння захищати свої кордони. Використовувати інтерактивні форми роботи (тренінги, рольові ігри, дискусії,

творчі завдання), які дозволяють дітям активно засвоювати нові знання та навички. Розвивати в дітях емоційний інтелект, навички розпізнавання та регуляції емоцій, ненасильницької комунікації. Формувати в дітей позитивну самооцінку, впевненість у собі, навички прийняття рішень та розв'язання проблем. Проводити індивідуальну та групову роботу з дітьми, які зазнали психологічного насильства або знаходяться в групі ризику [26].

Для ефективної профілактики психологічного насильства необхідно проводити систематичну роботу з батьками (Таблиця 2.9.).

Таблиця 2.9.

Рекомендовані форми та методи роботи з батьками

Напрямок роботи	Форми та методи	Цільова група	Рекомендована періодичність
Інформаційно-просвітницький	Лекції, семінари, інформаційні буклети, онлайн-ресурси, батьківські збори	Всі батьки	1 раз на місяць
Розвиток батьківських навичок	Тренінги, майстер-класи, групи взаємодопомоги, відеолекторії	Всі батьки	1 раз на 2 тижні
Психологічна підтримка	Групи підтримки, консультації, тренінги з управління стресом	Батьки, які знаходяться в складних життєвих обставинах	1 раз на тиждень
Корекційна робота	Індивідуальні консультації, психокорекційні програми, сімейна терапія	Батьки, які вчинили психологічне насильство	За потреби, але не рідше 1 разу на тиждень
Формування навичок ненасильницької комунікації	Тренінги, моделювання ситуацій, рольові ігри	Всі батьки	1 раз на 2 тижні

Проводити регулярні заняття для батьків, спрямовані на підвищення їхньої педагогічної компетентності, формування навичок позитивного батьківства та ненасильницької комунікації. Використовувати різноманітні форми роботи з батьками (індивідуальні консультації, групові заняття, тренінги, семінари, батьківські збори, онлайн-консультації). Надавати батькам

інформацію про вікові особливості розвитку дітей, ефективні методи виховання, способи конструктивного вирішення конфліктів. Формувати у батьків навички емоційної регуляції, стресостійкості, ефективної комунікації. Проводити індивідуальну та групову роботу з батьками, які вже вчиняли психологічне насильство над дітьми або знаходяться в групі ризику [15].

Для ефективної профілактики психологічного насильства важливо проводити систематичну роботу з педагогічними працівниками (Таблиця 2.10.).

Таблиця 2.10.

Рекомендовані форми та методи роботи з педагогічними працівниками

Напрямок роботи	Форми та методи	Цільова група	Рекомендована періодичність
Підвищення компетентності	Семинари, тренінги, майстер-класи, вебінари, методичні об'єднання	Всі педагогічні працівники	1 раз на місяць
Розвиток навичок раннього виявлення	Тренінги, аналіз ситуацій, інструктивно-методичні наради	Всі педагогічні працівники	1 раз на 2 місяці
Формування навичок ненасильницької комунікації	Тренінги, моделювання ситуацій, рольові ігри	Всі педагогічні працівники	1 раз на 2 місяці
Супервізія та інтервізія	Групові та індивідуальні супервізії, інтервізійні групи	Педагогічні працівники, які працюють з дітьми, що зазнали психологічного насильства	1 раз на 2 тижні
Профілактика професійного вигорання	Тренінги, релаксаційні техніки, групи підтримки, психологічні консультації	Всі педагогічні працівники	1 раз на місяць

Проводити регулярні навчання для педагогічних працівників, спрямовані на підвищення їхньої компетентності щодо виявлення та реагування на випадки психологічного насильства. Розвивати у педагогічних працівників навички ненасильницької комунікації, конструктивного вирішення конфліктів,

емоційної регуляції. Організовувати супервізії та інтервізії для педагогічних працівників, які працюють з дітьми, що зазнали психологічного насильства. Надавати педагогічним працівникам методичну та психологічну підтримку у роботі з дітьми та батьками. Проводити заходи з профілактики професійного вигорання педагогічних працівників [22].

Для підвищення ефективності профілактики психологічного насильства рекомендується використовувати інноваційні технології (Таблиця 2.11.).

Таблиця 2.11.

**Рекомендовані інноваційні технології для профілактики
психологічного насильства**

Технологія	Опис	Цільова група	Переваги
Інформаційно-комунікаційні технології	Онлайн-курси, вебінари, мобільні додатки, соціальні мережі, чат-боти	Діти, батьки, педагогічні працівники	Доступність, можливість індивідуального темпу навчання, охоплення широкої аудиторії
Арт-терапевтичні технології	Використання різних видів мистецтва для терапевтичного впливу	Діти, батьки	Можливість виразити емоції, які важко вербалізувати, опрацювання травматичного досвіду, розвиток креативності
Технології медіації та відновних практик	Процес конструктивного вирішення конфліктів за участю третьої сторони	Діти, батьки, педагогічні працівники	Розвиток навичок комунікації, формування відповідальності, відновлення стосунків
Технології проєктної діяльності	Спільна діяльність з розробки та реалізації проєктів з профілактики психологічного насильства	Діти, батьки, педагогічні працівники	Активна участь всіх сторін, практична спрямованість, формування відчуття спільності
Технології кейс-менеджменту	Координація послуг для сімей	Сім'ї, з випадками насильства	Індивідуальний підхід, координація послуг, моніторинг ситуації

Впроваджувати інформаційно-комунікаційні технології в профілактичну роботу (онлайн-курси, вебінари, мобільні додатки, соціальні мережі, чат-боти). Використовувати арт-терапевтичні, ігрові, тренінгові технології в роботі з дітьми та батьками. Впроваджувати технології медіації та відновних практик для конструктивного вирішення конфліктів. Використовувати технології проєктної діяльності, які дозволяють залучати дітей, батьків та педагогічних працівників до спільної діяльності з профілактики психологічного насильства. Застосовувати технології кейс-менеджменту для роботи з сім'ями, в яких виявлено випадки психологічного насильства.

Розроблена та апробована програма соціальної профілактики психологічного насильства над дітьми в сім'ї «Гармонія у стосунках – щасливе дитинство» може бути використана в інших закладах загальної середньої освіти.

Представлені рекомендації дозволять підвищити ефективність соціальної профілактики психологічного насильства над дітьми в сім'ї в закладах загальної середньої освіти та забезпечити захист прав та інтересів кожної дитини.

Таким чином, комплексний підхід до профілактики психологічного насильства над дітьми в сім'ї, який включає роботу на макро-, мезо- та мікрорівнях, дозволить створити ефективну систему захисту дітей від психологічного насильства та забезпечити їхнє право на безпечне та гармонійне дитинство.

ВИСНОВКИ

Результати проведеного дослідження з питань соціальної профілактики психологічного насильства над дітьми в сім'ї в закладі загальної середньої освіти дають підстави для наступних висновків.

1. У ході дослідження було визначено, що психологічне насильство над дітьми в сім'ї – це періодичний, тривалий або постійний психологічний вплив на дитину, що перешкоджає розвитку особистості та формує патологічні риси характеру. До основних форм психологічного насильства належать: ігнорування почуттів особи, образа переконань та ідентичності, переслідування, залякування, погрози, приниження, постійна критика та насмішки, безпідставні звинувачення, обмеження у самореалізації. Виявлено, що психологічне насильство є найбільш поширеною формою насильства в сім'ї, часто супроводжує інші види насильства та може мати найбільш тривалі негативні наслідки для розвитку дитини.

2. Проаналізовано причини та наслідки психологічного насильства над дітьми в сім'ї. Встановлено, що основними причинами психологічного насильства є: психологічні фактори (низька самооцінка батьків, психічні розлади, неадекватні очікування щодо дитини); соціальні фактори (низький соціально-економічний статус, безробіття, соціальна ізоляція); сімейні фактори (конфлікти, авторитарний стиль виховання); особистісні характеристики батьків (зловживання алкоголем, власний досвід насильства в дитинстві). Наслідки психологічного насильства проявляються у різних сферах: психологічній (низька самооцінка, тривожність, депресія); поведінковій (агресія, девіантна поведінка); соціальній (проблеми у спілкуванні, соціальна ізоляція); когнітивній (порушення концентрації уваги, зниження успішності); фізіологічній (психосоматичні розлади, порушення сну та апетиту).

3. Обґрунтовано мету, завдання, зміст, форми, методи соціальної профілактики психологічного насильства над дітьми в сім'ї. Визначено, що соціальна профілактика насильства над дітьми – це система соціальних,

педагогічних, психологічних, правових та інших заходів, спрямованих на попередження, усунення чи нейтралізацію основних причин і умов насильства. Вона включає три види: первинну (спрямовану на загальну популяцію), вторинну (орієнтовану на групи ризику) та третинну (для сімей, де вже було насильство). Розкрито основні форми (індивідуальні, групові, масові) та методи (інформаційно-просвітницькі, інтерактивні, психолого-педагогічні, правові, соціально-економічні) профілактики психологічного насильства над дітьми в сім'ї.

4. Розроблено та апробовано програму соціальної профілактики психологічного насильства над дітьми в сім'ї в закладі загальної середньої освіти «Гармонія у стосунках – щасливе дитинство». Програма включає три основні напрями роботи: з учнями, з батьками та з педагогічними працівниками. Для кожного напрямку розроблено детальний план заходів, що включає різні форми та методи роботи. Окрему увагу приділено роботі з дітьми, які вже зазнали психологічного насильства в сім'ї, та їхніми сім'ями. Програма була апробована в комунальному закладі загальної середньої освіти «Луцький ліцей №22 Луцької міської ради» та показала свою ефективність за всіма критеріями: підвищення рівня обізнаності учасників, формування навичок, покращення взаємодії, зміна поведінки.

5. За результатами апробації програми виявлено найбільш ефективні компоненти: системний підхід (робота з усіма учасниками освітнього процесу); комплексність (поєднання різних форм та методів); міжвідомча взаємодія (координація зусиль закладу освіти, соціальних служб, правоохоронних органів); індивідуальний підхід до роботи з дітьми та сім'ями; регулярний моніторинг та оцінка ефективності.

6. Емпіричне дослідження показало, що психологічне насильство є найбільш поширеною формою жорстокого поводження з дітьми (70% дітей експериментальної групи та 25% контрольної групи). У сім'ях, де зафіксовано психологічне насильство, переважає авторитарний стиль виховання (50% батьків експериментальної групи), а діти мають високий рівень тривожності

(60% дітей експериментальної групи). Після впровадження програми спостерігалася позитивна динаміка за всіма показниками: кількість випадків психологічного насильства зменшилася на 25%, психологічний клімат у сім'ях покращився на 30%, рівень психологічного благополуччя дітей підвищився на 35%.

Таким чином, розроблена програма соціальної профілактики психологічного насильства над дітьми в сім'ї «Гармонія у стосунках – щасливе дитинство» є ефективним інструментом для профілактики та подолання психологічного насильства в умовах закладу загальної середньої освіти. Вона може бути рекомендована для впровадження в інших закладах освіти з метою створення безпечного та підтримуючого середовища для дітей та запобігання психологічному насильству.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у розробці спеціалізованих програм профілактики психологічного насильства для різних вікових груп дітей, а також у вивченні ефективності різних форм та методів профілактичної роботи в умовах дистанційного навчання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Войтова Л. В. Войтова Л. В. Соціально-педагогічна робота щодо профілактики насильства над дітьми в сім'ї. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2013. № 1. С. 79–86. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/spttp_2013_1_12 (дата звернення: 05.03.2025).
2. Волошин С. Психолого-педагогічна робота з профілактики насильства над дітьми. *Молодь і ринок*. 2016. № 5. С. 29–33. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mir_2016_5_7 (дата звернення: 05.03.2025).
3. Впровадження пілотної моделі структурної профілактики насильства щодо дітей : узагальнення досвіду проекту. Інформаційно-методичні матеріали / Н. В. Зимівець, Ю. М. Малієнко, Т. П. Цюман / за заг. ред. І. Д. Зверєвої. Київ, 2009. 64 с. URL: https://childfund.org.ua/Uploads/Files/books_pdf/book_strukturna_profilaktika.pdf (дата звернення: 05.03.2025).
4. Державний стандарт соціальної послуги профілактики : наказ Міністерства соціальної політики України від 10.09.2015 р. № 912. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1155-15> (дата звернення: 05.03.2025).
5. Запобігання насильству в сім'ї у діяльності фахівців соціальної сфери: навчально-методичний посібник / авт. кол.: В. М. Бондаровська, Л. В. Булах, Т. В. Журавель та ін. / за заг. ред. В. М. Бондаровська, Я. І. Бордіян, Т. В. Журавель, Ю. В. Пилипас. Київ: ТОВ Видавничий дім «КАЛИТА», 2014. 282 с. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/6402/1/%d0%a2_Zhuravel_Y_Pilipas_PNVSPS_S_KSP&SR_IL.pdf (дата звернення: 05.03.2025).
6. Індикатори фізичного, сексуального, психологічного насильства щодо дитини, а також нехтування потребами дитини : інформація для спеціалістів. Київ : ВГЦ «Волонтер», Представництво Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні, 2020. 20 с. URL:

https://drive.google.com/file/d/1o_kLwTqWioKfuOs0Gi26f5i58lcL8oEy/view (дата звернення: 05.03.2025).

7. Козлова А. Г. Діагностика насильства над дітьми. Київ : Шкільний світ, 2020. 119 с.

8. Кочергіна І. А. Критерії та форми психологічного насильства. *Проблеми сучасної психології*. 2016. Вип. 33. С. 314–326. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pspl_2016_33_27 (дата звернення: 05.03.2025).

9. Кочергіна І. А. Теоретичні підходи до пояснення природи психологічного насильства в родині. *Проблеми сучасної психології*. 2016. Вип. 34. С. 240–253. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pspl_2016_34_21 (дата звернення: 05.03.2025).

10. Кульчицька А. В., Федотова Т. В., Кихтюк О. В. Соціально-психологічні особливості дітей, постраждалих від сімейного насильства. *Психологічні перспективи*. 2024. Вип. 43. С. 120–131. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ppst_2024_43_10 (дата звернення: 05.03.2025).

11. Левицька Т. Л. Насильство над дітьми як соціально-психологічна проблема. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Серія : Соціально-педагогічна. 2011. Вип. 16. С. 282–288. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znprkp_sp_2011_16_40 (дата звернення: 05.03.2025).

12. Малішевська А. П., Хмелько В. В., Хмелько Н. М. Психологічне насильство і обдарована дитина. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2013. № 5. С. 53–55. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Otros_2013_5_15 (дата звернення: 05.03.2025).

13. Методичні рекомендації про застосування діагностичних методик щодо виявлення та протидії домашньому насильству відносно дітей фахівцями психологічної служби у системі освіти : додаток до листа Міністерства освіти і науки України 30.10.2018 р. № 1/9-656 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0656729-18#Text> (дата звернення: 05.03.2025).

14. Методичні рекомендації щодо опитування дітей, що стали свідками та/або жертвами насильства, а також вчинили насильство: метод. посіб. / автори-упоряд.: Д. Пукас, О. Калашник, О. Кочемировська; Т. Цюман; за заг. ред. Т. Цюман. Київ: ФОП КЛІМЕНКО, 2015. 114 с. URL: <https://rm.coe.int/guidelines-druk-2-/168075de3b> (дата звернення: 05.03.2025).

15. Мілорадова Н. Е. Сім'ї «групи ризику» – об'єкт профілактики насильства в сім'ях та жорстокого поводження з дітьми. *Вісник Національного університету оборони України*. 2012. Вип. 1. С. 204–208. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnaou_2012_1_39 (дата звернення: 05.03.2025).

16. Подолання насильства щодо дитини : інформація для спеціалістів / авторки-упорядниці: Т. Бугаєць, О. Ковальова, Н. Пашко. Київ : ВГЦ «Волонтер», Представництво Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні, 2020. 36 с. URL: <https://drive.google.com/file/d/1zwx06b39KQ0h1DwAZEqq0JkNf0I5KqHd/view> (дата звернення: 05.03.2025).

17. Попередження, виявлення і подолання випадків насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми: тренінговий курс / автори-упорядники: Т. В. Журавель, Н. М. Коробченко, О. М. Нікітіна, О. Ф. Сафронова / за заг. ред. О. В. Безпалько, Т. В. Журавель. Київ: ТОВ «К.І.С.», 2010. 167 с. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/5038/1/T_Zhuravel_O_Nikitina_%d0%9e_Safronova_PVPVNZPDTKSS_KSP&SR_IL.pdf (дата звернення: 05.03.2025).

18. Попередження, виявлення і подолання випадків насильства та жорстокого поводження з дітьми: методичний посібник для освітян / авт.: Т. В. Журавель, О. О. Кочемировська, М. Е. Ясеновська / за заг. ред. О. В. Безпалько. Київ: ТОВ «К.І.С.», 2010. 242 с. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/5039/1/T_Zhuravel_O_Kochemirovska_M_Yasenovska_PVPVNZPDPO_KSP&SR_IL.pdf (дата звернення: 05.03.2025).

19. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 07.12.2017 р. № 2229-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text> (дата звернення: 05.03.2025).

20. Про перелік діагностичних методик щодо виявлення та протидії домашньому насильству відносно дітей: затверджено лист Міністерства освіти і науки України 30.10.2018 р. № 1/9-656. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0656729-18#Text> (дата звернення: 05.03.2025).

21. Пряхіна Н. О. Форми психопрофілактичної роботи з питань насильства в сім'ї. *Митна справа*. 2014. № 3(2). С. 59–63. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ms_2014_3\(2\)__12](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ms_2014_3(2)__12) (дата звернення: 05.03.2025).

22. Психолого-педагогічна робота у загальноосвітніх навчальних закладах з профілактики насильства над дітьми: метод. посіб. / автори-упоряд.: Т. В. Вовчок, Н. П. Степура, І. С. Даниленко та ін.; за заг. ред. Т. П. Цюман. Київ: ВПЦ «Експрес», 2009. 328 с. URL: https://childfund.org.ua/Uploads/Files/books_pdf/training_modul_abuse_prevention_school.pdf (дата звернення: 05.03.2025).

23. Ревть А., Гриник І. Особливості соціально-педагогічної роботи з профілактики насильства щодо дітей. *Молодь і ринок*. 2019. № 1. С. 33–36. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mir_2019_1_8 (дата звернення: 05.03.2024).

24. Розділ 8. Особливості соціалізації дітей у неблагополучних сім'ях із насильством щодо їхніх членів. Сушик Н. С. Основи соціалізації особистості : навч.-метод. посіб. Луцьк : Вежа-Друк, 2014. С. 137–157.

25. Руденок А. І., Петяк О. В., Ігумнова О. Б. Гендерні аспекти газлайтингу як форми психологічного насильства у сім'ї. *Науковий вісник Сіверщини*. Серія : Освіта. Соціальні та поведінкові науки. 2021. № 2. С. 137–151. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/shsesbs_2021_2_14 (дата звернення: 05.03.2025).

26. Синиця О. В. Пережите дитиною насильство як проблема дослідження вікової та практичної психології. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. 2011. Вип. 5. С. 117–124. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mnf_2011_5_15 (дата звернення: 05.03.2025).

27. Спіріна Т., Цвігун А. Домашнє насильство над дітьми як соціально-педагогічна проблема. *Ввічливість. Humanitas*. 2023. Вип. 2. С. 157–162. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/45840/1/T_Spirina_%D0%90_Tsvihun_%D0%92%D0%9D_2_fpsrso.pdf (дата звернення: 05.03.2025).

28. Султанова Н. Соціальна профілактика насильства над дітьми в сім'ї: проблеми та шляхи розв'язання. *Молодь і ринок*. 2023. № 6-7. С. 11–16. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mir_2023_6-7_4 (дата звернення: 05.03.2025).

29. Філімонов В. О. Профілактика домашнього насильства серед неповнолітніх. *Соціально-гуманітарний вісник*. 2022. Вип. 39. С. 63–64. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sochumj_2022_39_23 (дата звернення: 05.03.2025).

30. Хомич Т. М. Психологічне насильство у сім'ї. *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]*. Сер. : Психологія і педагогіка. 2009. Вип. 13. С. 448–454. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoapp_2009_13_45 (дата звернення: 05.03.2025).

31. Юрків Я. Сутність та зміст соціального феномену «насильство в сім'ї». *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Педагогіка. Соціальна робота*. 2013. Вип. 27. С. 234-237.

32. Юрків Я. Насильство дітей у сім'ї як соціально-педагогічна проблема. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Педагогіка. Соціальна робота*. 2013. Вип. 28. С. 185-189.

ДОДАТКИ

Додаток А

Орієнтовні запитання для бесіди з дитиною щодо виявлення психологічного насильства

Інструкція для фахівця: Бесіда проводиться в спокійній, доброзичливій атмосфері. Важливо встановити довірливі стосунки з дитиною перед тим, як ставити прямі запитання. Не задавайте всі запитання відразу, обирайте їх залежно від віку дитини та ситуації. Уникайте оцінювальних суджень та не виявляйте надмірну емоційну реакцію на відповіді дитини.

Вступні запитання (для встановлення контакту):

1. Як твої справи?
2. Чим ти любиш займатися у вільний час?
3. Хто твої найкращі друзі?
4. Що тобі подобається в школі?

Запитання про сімейну ситуацію:

1. Розкажи, будь ласка, про свою сім'ю. Хто живе разом з тобою?
2. Як ти почуваєшся вдома?
3. Чим ви зазвичай займаєтеся разом з батьками?
4. Чи є у тебе вдома місце, де ти можеш побути на самоті, коли тобі це потрібно?

5. Хто в сім'ї приймає важливі рішення?

Запитання про стосунки з батьками:

1. Як ти можеш описати свої стосунки з мамою/татом?
2. До кого ти звертаєшся, коли тобі потрібна допомога або порада?
3. Чи можеш ти говорити з батьками про свої почуття, проблеми?
4. Що відбувається, коли ти зробиш щось не так?
5. Як батьки тебе хвалять? Як часто вони це роблять?
6. Як батьки висловлюють незадоволення твоєю поведінкою?

Запитання про емоційний стан:

1. Чи є хтось, кого ти боїшся? Хто це? Чому?

2. Що тебе робить сумним/сумною?
3. Що тебе найбільше турбує?
4. Чи буває так, що тобі важко заснути через хвилювання?
5. Чи сняться тобі страшні сни? Про що вони?

Запитання про можливі ознаки психологічного насильства:

1. Чи буває так, що тебе ображають або говорять неприємні речі?
2. Чи називають тебе якимось образливими прізвиськами вдома?
3. Чи кричать на тебе дорослі? Хто це робить? Як часто?
4. Чи погрожують тобі? Чим саме?
5. Чи трапляється так, що дорослі ігнорують тебе, не розмовляють з тобою?
6. Чи забороняють тобі спілкуватися з друзями або родичами?
7. Чи змушують тебе робити те, що тобі не подобається або здається неправильним?

Запитання про підтримку:

1. До кого ти звертаєшся, коли тобі сумно або страшно?
2. Хто тебе підтримує, коли в тебе проблеми?
3. Чи є дорослий, якому ти довіряєш і можеш розповісти про свої проблеми?
4. Що тобі допомагає почуватися краще, коли ти засмучений/а?

Завершальні запитання:

1. Чи є щось, про що ми не говорили, але ти хотів/хотіла б розповісти?
2. Чи є запитання, які ти хотів/хотіла б поставити мені?

Додаток Б**Методика «Кінетичний малюнок сім'ї»**

Мета методики: виявлення особливостей сімейних стосунків та емоційного благополуччя дитини в сім'ї.

Матеріали: аркуш білого паперу формату А4, простий олівець, кольорові олівці або фломастери, гумка.

Процедура проведення:

Інструкція для дитини: «Будь ласка, намалюй свою сім'ю так, щоб кожен був зайнятий якоюсь справою».

У разі виникнення питань у дитини, психолог відповідає без конкретних вказівок, наприклад: «Ти можеш малювати так, як тобі хочеться».

Поведінка психолога під час виконання завдання:

- Фіксувати послідовність малювання членів сім'ї та деталей;
- Записувати всі спонтанні висловлювання дитини;
- Відзначати паузи, особливості міміки, жестів;
- Дитині надається повна свобода у виконанні завдання.

Бесіда після малювання: Після завершення малюнка психолог проводить бесіду з дитиною, ставлячи такі запитання:

1. Розкажи, хто тут намальований?
2. Де вони знаходяться?
3. Що вони роблять? Чим зайняті?
4. Їм весело чи сумно? Чому?
5. Хто з намальованих людей найщасливіший? Чому?
6. Хто з намальованих людей найнещасливіший? Чому?
7. Якщо б ти міг щось змінити у своєму малюнку, що б ти змінив/змінила?

Додаткові проєктивні запитання:

1. Уяви, що ти маєш два квитки в цирк. Кого б ти запросив із собою?
2. Уяви, що вся твоя сім'я йде в гості, але один з вас захворів і повинен залишитися вдома. Хто це?

3. Ти будуєш з конструктора будинок, але в тебе не виходить. Кого ти покличеш на допомогу?

4. Уяви, що ти потрапив на безлюдний острів. З ким би ти хотів жити?

Критерії інтерпретації малюнка:

1. Формальний аналіз:

- Якість ліній (впевнені/переривчасті/жирні/тонкі);
- Розмір малюнка та окремих фігур;
- Розміщення на аркуші;
- Використання кольорів;
- Штрихування та виправлення;
- Старанність виконання.

2. Змістовий аналіз:

- Склад сім'ї: відповідність реальному складу, пропуски, додавання;
- Розташування членів сім'ї відносно один одного;
- Діяльність членів сім'ї;
- Особливості зображення окремих фігур (детальність, схематичність);
- Додаткові деталі, предмети, фон.

3. Симптомокомплекси:

Сприятлива сімейна ситуація:

- Спільна діяльність всіх членів сім'ї;
- Переважання людей на малюнку;
- Зображення всіх членів сім'ї;
- Відсутність ізольованих членів сім'ї;
- Відсутність заштриховування;
- Гарна якість ліній;
- Відсутність показників ворожості;
- Адекватний розподіл людей на аркуші.

Тривожність:

- Штрихування;
- Лінія основи (підлога);

- Лінія із сильним натиском;
- Витирання;
- Перебільшена увага до деталей;
- Переважання речей;
- Подвійні або перервані лінії;
- Підкреслення окремих деталей.

Конфліктність у сім'ї:

- Бар'єри між фігурами;
- Витирання окремих фігур;
- Відсутність основних частин тіла у деяких фігур;
- Виділення окремих фігур;
- Ізоляція окремих фігур;
- Неадекватний розмір окремих фігур;
- Невідповідність вербального опису та малюнка;
- Переважання речей на малюнку;
- Відсутність на малюнку деяких членів сім'ї;
- Член сім'ї, який стоїть спиною.

Почуття неповноцінності:

- Автор малюнка непропорційно маленький;
- Розміщення фігур у нижній частині аркуша;
- Лінія слабка, переривчаста;
- Ізоляція автора від інших;
- Маленькі фігури;
- Нерухома в порівнянні з іншими фігура автора;
- Відсутність автора;
- Автор стоїть спиною.

Ворожість у сімейній ситуації:

- Одна з фігур на іншому аркуші або на звороті аркуша;
- Агресивна позиція фігури;
- Закреслена фігура;

- Деформована фігура;
- Зворотний профіль;
- Руки розкинуті в боки;
- Пальці довгі, підкреслені.

Бланк протоколу дослідження:

Кінетичний малюнок сім'ї

ПІБ дитини: _____

Вік: _____

Дата проведення: _____

1. Послідовність малювання: _____

2. Спонтанні висловлювання: _____

3. Емоційні реакції під час малювання: _____

4. Питання та відповіді дитини: _____

5. Формальний аналіз малюнка: _____

6. Змістовий аналіз малюнка: _____

7. Виявлені _____ симптомокомплекси:

_____

8. Висновки та рекомендації: _____

_____

Підпис психолога: _____

Додаток В

Анкета на виявлення випадків жорстокого поводження з дітьми

Інструкція: Шановний респонденте! Пропонуємо вам відповісти на запитання анкети. Анкетування є анонімним, тому просимо відповідати відверто. У кожному рядку оберіть та позначте один варіант відповіді, який найбільше відповідає вашій ситуації.

Стать: Ч ____ Ж ____ **Вік:** _____ **Дата опитування:** _____

№	Питання	Зазвичай	Часто	Інколи	По ситуації	Рідко	Ніколи
1	Чи вважаєш ти, що батьки тебе люблять?						
2	Чи ділишся ти з батьками своїми проблемами та радощами?						
3	Чи батьки підтримують тебе, коли ти засмучений/а?						
4	Чи кричать на тебе батьки?						
5	Чи трапляються випадки, коли тебе карають «ні за що»?						
6	Чи забороняють тобі спілкуватися з друзями?						
7	Чи батьки порівнюють тебе з іншими дітьми, підкреслюючи твої недоліки?						
8	Чи називають тебе образливими словами або прізвиськами?						
9	Чи погрожують тобі фізичним покаранням?						
10	Чи застосовують батьки фізичні покарання (б'ють, штовхають, тягнуть за волосся тощо)?						
11	Чи ігнорують батьки твої прохання і потреби?						
12	Чи змушують тебе батьки виконувати домашню роботу, яка не відповідає твоєму віку?						

13	Чи забороняють батьки висловлювати свою думку та почуття?						
14	Чи позбавляють тебе їжі як покарання?						
15	Чи контролюють батьки всі твої дії та рішення?						
16	Чи забороняють тобі мати особисті речі або особистий простір?						
17	Чи змушують тебе просити вибачення за вчинки, яких ти не скоював/ла?						
18	Чи принижують тебе в присутності інших людей?						
19	Чи ти боїшся повертатися додому?						
20	Чи виникало в тебе бажання втекти з дому?						

Додаткові запитання:

1. До кого ти можеш звернутися, якщо тобі погано вдома?

---

2. Які почуття ти переживаєш найчастіше, коли перебуваєш вдома?

(можна обрати кілька варіантів)

- ☐ Спокій ☐ Радість ☐ Захищеність ☐ Тривогу ☐ Страх ☐ Сум ☐ Злість
☐ Самотність ☐ Інше (вкажи) _____

3. Якби ти міг/могла щось змінити у своїй сім'ї, що б це було?

Ключ до анкети:

Анкета дозволяє виявити різні форми насильства над дитиною:

- Психологічне насильство – питання 3, 4, 7, 8, 11, 13, 15, 17, 18
- Фізичне насильство – питання 5, 9, 10
- Економічне насильство – питання 12, 14, 16
- Індикатори наслідків насильства – питання 1, 2, 6, 19, 20

Відповіді «часто» і «зазвичай» на питання 4, 5, 7-20 та відповіді «рідко» і «ніколи» на питання 1-3 свідчать про високу ймовірність насильства над дитиною.

Додаток Г**Методика «Кінетичний малюнок сім'ї» (повний опис)**

Методика «Кінетичний малюнок сім'ї» (КМС) запропонована Р. Бернсом і С. Кауфманом у 1972 році. На відміну від статичного малюнка сім'ї, КМС передбачає зображення членів сім'ї в дії, що дозволяє більш глибоко проаналізувати сімейні стосунки, виявити особливості сприйняття дитиною свого місця в сім'ї, її ставлення до окремих членів сім'ї.

Методика базується на принципах проєктивного підходу, згідно з яким дитина несвідомо проєктує на малюнок свої почуття, переживання, ставлення. Аналіз емоційного ставлення дитини до членів сім'ї будується на теорії психологічної проєкції та ідентифікації.

Процедура проведення.

Матеріали: аркуш білого паперу формату А4, простий олівець, набір кольорових олівців, гумка.

Інструкція: «Будь ласка, намалюй свою сім'ю так, щоб кожен був зайнятий якоюсь справою».

Уточнювальні запитання: Якщо дитина запитує, кого саме малювати, психолог відповідає: «Ти можеш малювати тих, кого вважаєш своєю сім'єю». Якщо дитина запитує, як саме малювати, психолог відповідає: «Малюй так, як тобі хочеться».

Спостереження: Під час малювання психолог фіксує: послідовність малювання членів сім'ї та окремих деталей; паузи та емоційні реакції (зітхання, міміка, коментарі); час, витрачений на малювання окремих фігур; спонтанні висловлювання дитини; прояви стирання та перемальовування.

Детальний опис проведення бесіди після малювання.

Бесіда проводиться в доброзичливій, невимушеній атмосфері. Психолог уважно слухає відповіді дитини, не оцінюючи їх. Запитання ставляться поступово, з урахуванням емоційного стану дитини.

Основні запитання:

1. «Розкажи, хто тут намальований?» (Дитина повинна назвати всіх персонажів, включаючи себе)

2. «Де вони знаходяться?» (З'ясування контексту ситуації)

3. «Що вони роблять? Чим кожен з них зайнятий?» (Аналіз діяльності)

4. «Як ти гадаєш, їм весело чи сумно? Чому?» (Оцінка емоційного стану)

5. «Хто з намальованих людей найщасливіший? Чому ти так думаєш?»
(Виявлення позитивних емоційних зв'язків)

6. «Хто з намальованих людей найнещасливіший? Чому?» (Виявлення негативних емоційних зв'язків)

7. «Хто з членів сім'ї тобі найбільше подобається? Чому?» (Аналіз вподобань)

8. «Якби ти грав з ними, з ким би ти хотів гратися? Чому?» (Аналіз вподобань у контексті спільної діяльності)

9. «Якби одна людина з твого малюнка пішла, хто б це був? Чому?»
(Виявлення негативного ставлення або конфліктів)

Додаткові проєктивні запитання:

1. «Уяви, що ти можеш перетворитися на будь-кого з твоєї сім'ї. Хто б це був? Чому?»

2. «Уяви, що в домі виникла пожежа. Кого б ти врятував у першу чергу?»

3. «Якби твоя сім'я перетворилася на тварин, хто ким би став?»

4. «Якби ти міг щось змінити у своєму малюнку, що б ти змінив?»

Схема аналізу та інтерпретації малюнка. 1. *Загальний аналіз малюнка:* загальне враження (гармонійність, цілісність, емоційний тон); якість малюнка (чіткість, старанність, деталізація); розміщення на аркуші (використання простору); пропорційність фігур та деталей; перспектива (просторові відносини).

2. *Формальний аналіз малюнка:*

• **Розмір фігур:** великі фігури відображають значущість, домінування; маленькі фігури – незначущість, приниженість;

• **Розташування фігур на аркуші:** верхня частина – інтелектуальна сфера, фантазії; нижня частина – матеріальність, пригніченість; права сторона – майбутнє; ліва сторона – минуле;

• **Послідовність малювання:** перша намальована фігура – найбільш значуща або емоційно близька; остання – найменш значуща або емоційно віддалена;

• **Відстань між фігурами:** близькість фігур – емоційна близькість; віддаленість – психологічна дистанція;

• **Композиція:** об'єднання фігур в групи – коаліції в сім'ї; ізольовані фігури – відчуження;

• **Використання кольорів:** теплі кольори (червоний, жовтий) – позитивне емоційне ставлення; холодні кольори (синій, фіолетовий) – напруженість, тривожність; чорний, коричневий – негативне ставлення, страх;

• **Якість ліній:** сильний натиск – емоційна напруженість, агресивність; слабкий натиск – невпевненість, тривожність; переривчасті лінії – нервозність, страх; жирні лінії – страх, імпульсивність;

• **Штрихування:** інтенсивне штрихування – тривожність, невпевненість, страх;

• **Виправлення, витирання:** невпевненість, тривожність, конфліктне ставлення.

3. Змістовий аналіз малюнка:

• **Склад сім'ї:** відповідність реальному складу, пропуски, додавання (виключення реального члена сім'ї – негативне ставлення, конфлікт; включення додаткових персонажів – потреба в близьких стосунках);

• **Діяльність членів сім'ї:** спільна діяльність – згуртованість; різна діяльність – роз'єднаність; відсутність діяльності – пасивність, емоційна відчуженість;

• **Розташування автора:** включення себе в сім'ю – відчуття приналежності; відсутність автора – відчуття відторгнення; розташування далеко від інших – відчуження;

• **Особливості зображення окремих членів сім'ї:** детальність, ретельність – позитивне ставлення; схематичність – негативне ставлення;

• **Експресія обличчя:** вираження радості, усмішка – позитивні емоції; нейтральний вираз – амбівалентне ставлення; сум, агресія – негативні емоції;

• **Частини тіла:** відсутність основних частин тіла – витіснення, негативне ставлення; надмірно великі руки, кулаки – агресивність; відсутність рук – безпорадність, пасивність; відсутність ніг – нестійкість, неспроможність;

• **Додаткові деталі:** предмети побуту, сонце, птахи, квіти – позитивне емоційне тло; зброя, кігті, зуби – агресивність, ворожість; хмари, дощ, сніг – тривожність, пригніченість; бар'єри між фігурами (меблі, стіни) – психологічна дистанція, конфлікти.

4. Додаткові ознаки психологічного насильства в сім'ї:

- Непропорційно маленька фігура автора малюнка;
- Ізоляція автора від інших членів сім'ї;
- Автор стоїть спиною або відвернувся;
- Відсутність автора в малюнку;
- Штрихування фігури дитини або простору навколо неї;
- Автор малює себе без рук або з піднятими вгору руками (безпорадність);
- Автор намальований в неприродній, напруженій позі;
- Агресивна діяльність членів сім'ї щодо дитини;
- Чітко виражена ієрархія розмірів, де дитина – найменша;
- Розташування дитини на периферії аркуша;
- Відсутність спільної діяльності сім'ї;
- Зображення дитини набагато молодшою за свій реальний вік.

Інтерпретація симптомокомплексів

1. Сприятлива сімейна ситуація:

- Спільна діяльність всіх членів сім'ї – відчуття згуртованості, єдності;
- Переважання людей на малюнку – значущість міжособистісних стосунків;
- Зображення всіх членів сім'ї – відсутність витіснених конфліктів;

- Відсутність ізольованих членів сім'ї – відсутність відчуження;
- Відсутність заштриховування – відсутність тривожності;
- Гарна якість ліній – впевненість, емоційне благополуччя;
- Відсутність показників ворожості – відсутність агресивних тенденцій;
- Адекватний розподіл людей на аркуші – адекватне сприйняття сімейних ролей.

2. Тривожність:

- Штрихування – тривожність, емоційна напруженість;
- Лінія основи (підлога) – потреба в опорі, підтримці;
- Лінія із сильним натиском – емоційна напруженість;
- Часте витирання – невпевненість, страх зробити помилку;
- Перебільшена увага до деталей – тривожність, неспокій;
- Переважання речей – уникання міжособистісних стосунків;
- Подвійні або перервані лінії – тривожність, невпевненість;
- Підкреслення окремих деталей – тривожна зосередженість.

3. Конфліктність у сім'ї:

- Бар'єри між фігурами – психологічна дистанція, перешкоди у спілкуванні;
- Витирання окремих фігур – конфліктне ставлення;
- Відсутність основних частин тіла у деяких фігур – негативне ставлення, витіснення;
- Виділення окремих фігур – значущість, емоційна фіксація;
- Ізоляція окремих фігур – відчуження, конфлікт;
- Неадекватний розмір окремих фігур – викривлене сприйняття сімейних ролей;
- Невідповідність вербального опису та малюнка – внутрішній конфлікт;
- Переважання речей на малюнку – уникання емоційних зв'язків;
- Відсутність на малюнку деяких членів сім'ї – негативне ставлення, витіснення;
- Член сім'ї, який стоїть спиною – конфліктне ставлення, відчуження.

4. Почуття неповноцінності:

- Автор малюнка непропорційно маленький – почуття малоцінності, незначущості;
- Розміщення фігур у нижній частині аркуша – пригніченість, невпевненість;
- Лінія слабка, переривчаста – невпевненість, страх;
- Ізоляція автора від інших – відчуження, самотність;
- Маленькі фігури – невпевненість, почуття неповноцінності;
- Нерухома в порівнянні з іншими фігура автора – пасивність, залежність;
- Відсутність автора – негативне самосприйняття, неприйняття себе;
- Автор стоїть спиною – відчуження, уникання.

5. Ворожість у сімейній ситуації:

- Одна з фігур на іншому аркуші або на звороті аркуша – конфлікт, ворожість;
- Агресивна позиція фігури – ворожість, агресивні тенденції;
- Закреслена фігура – негативне ставлення, ворожість;
- Деформована фігура – негативне ставлення, страх;
- Зворотний профіль – негативізм, опозиційність;
- Руки розкинуті в боки – агресивність, ворожість;
- Пальці довгі, підкреслені – агресивність, ворожість.

Висновки та рекомендації.

На основі аналізу малюнка та бесіди з дитиною формулюються висновки щодо: особливостей сприйняття дитиною сімейної ситуації; характеру емоційних зв'язків у сім'ї; наявності конфліктів та їх змісту; особливостей сімейних ролей; наявності ознак психологічного насильства; рівня психологічного благополуччя дитини в сім'ї.

Розробляються рекомендації щодо: психологічної допомоги дитині; корекції сімейних стосунків; профілактики психологічного насильства; підвищення психологічного благополуччя дитини в сім'ї.

Додаток Д

Тест «Стратегії сімейного виховання» (для батьків)

Інструкція: Шановні батьки! Запропонований тест дозволить вам краще зрозуміти особливості вашого стилю виховання. За кожним твердженням потрібно обрати варіант відповіді, який найбільше відповідає вашій поведінці у взаємодії з дитиною. Обведіть відповідну букву навпроти кожного твердження.

№	Твердження	Відповіді
1	Я вимагаю, щоб дитина робила все так, як я говорю	А – майже завжди Б – часто В – іноді Г – рідко
2	Я даю своїй дитині можливість розповісти про свої переживання	А – майже завжди Б – часто В – іноді Г – рідко
3	Я караю свою дитину позбавленням задоволень або домашнім арештом	А – майже завжди Б – часто В – іноді Г – рідко
4	Я вважаю, що дитина повинна мати власні переконання	А – майже завжди Б – часто В – іноді Г – рідко
5	Я надаю дитині можливість самостійно приймати багато рішень	А – майже завжди Б – часто В – іноді Г – рідко
6	Я сварю дитину, коли вона робить не те, що я вимагаю	А – майже завжди Б – часто В – іноді Г – рідко
7	Я беру до уваги думку своєї дитини при прийнятті сімейних рішень	А – майже завжди Б – часто В – іноді Г – рідко
8	Коли у моєї дитини проблеми, я намагаюся її зрозуміти та підтримати	А – майже завжди Б – часто В – іноді Г – рідко
9	Я кричу на свою дитину, коли вона себе погано поводить	А – майже завжди Б – часто В – іноді Г – рідко
10	Я заохочую свою дитину до самостійності	А – майже завжди Б – часто В – іноді Г – рідко
11	Я дозволяю дитині самій вирішувати, що вдягати	А – майже завжди Б – часто В – іноді Г – рідко

12	Я рідко хвалю свою дитину	А – майже завжди Б – часто В – іноді Г – рідко
13	Я намагаюся захистити свою дитину від невдач	А – майже завжди Б – часто В – іноді Г – рідко
14	Я намагаюся контролювати всі дії та вчинки своєї дитини	А – майже завжди Б – часто В – іноді Г – рідко
15	Я не звертаю уваги на погану поведінку своєї дитини	А – майже завжди Б – часто В – іноді Г – рідко
16	Я надаю дитині можливість пояснити свою поведінку, перш ніж карати	А – майже завжди Б – часто В – іноді Г – рідко
17	Я з розумінням ставлюся до помилок моєї дитини	А – майже завжди Б – часто В – іноді Г – рідко
18	Я вважаю, що моя дитина має право на власне особисте життя	А – майже завжди Б – часто В – іноді Г – рідко
19	Я дозволяю своїй дитині робити багато чого самостійно	А – майже завжди Б – часто В – іноді Г – рідко
20	Я не звертаю уваги на свою дитину, коли займаюся своїми справами	А – майже завжди Б – часто В – іноді Г – рідко
21	Я вважаю покарання найкращим способом виховання	А – майже завжди Б – часто В – іноді Г – рідко
22	Я часто критикую свою дитину	А – майже завжди Б – часто В – іноді Г – рідко
23	Моя дитина повинна знати, що я краще знаю, що для неї добре	А – майже завжди Б – часто В – іноді Г – рідко
24	Я часто виконую всі бажання своєї дитини	А – майже завжди Б – часто В – іноді Г – рідко

Обробка результатів:

За відповідь «А» нараховується 3 бали, за «Б» – 2 бали, за «В» – 1 бал, за «Г» – 0 балів.

Підраховується сума балів за такими шкалами:

1. Авторитетний стиль: 2, 4, 5, 7, 8, 10, 16, 17, 18, 19. **2. Авторитарний стиль:** 1, 3, 6, 9, 12, 14, 21, 22, 23. **3. Ліберальний стиль:** 11, 13, 24. **4. Індиферентний стиль:** 15, 20.

Інтерпретація результатів:

- **Авторитетний стиль (20-30 балів)** – характеризується теплими стосунками з дитиною, визнанням її автономії, підтримкою та заохоченням самостійності. Батьки встановлюють розумні обмеження, пояснюють причини своїх вимог, прислухаються до думки дитини. Такий стиль сприяє розвитку відповідальності, самостійності, високої самооцінки, соціальної компетентності.

- **Авторитарний стиль (20-27 балів)** – характеризується високим рівнем контролю, жорсткими вимогами, відсутністю гнучкості у вихованні. Батьки очікують беззаперечної слухняності, часто використовують покарання, рідко хвалять. Такий стиль може призводити до формування тривожності, низької самооцінки, агресивності, залежності.

- **Ліберальний стиль (6-9 балів)** – характеризується низьким рівнем контролю, відсутністю чітких вимог та обмежень. Батьки надають дитині надмірну свободу, часто потурують її бажанням. Такий стиль може призводити до імпульсивності, низького самоконтролю, егоцентризму, проблем з соціальною адаптацією.

- **Індиферентний стиль (4-6 балів)** – характеризується байдужістю до потреб дитини, відстороненістю від процесу виховання. Батьки не цікавляться справами та проблемами дитини, не встановлюють правил. Такий стиль може призводити до емоційної відчуженості, низької самооцінки, асоціальної поведінки.

Рекомендації щодо корекції стилю виховання:

Для авторитарного стилю:

1. Навчіться слухати свою дитину та враховувати її почуття.
2. Пояснюйте причини своїх вимог та правил.

3. Підтримуйте самостійність дитини у вирішенні проблем.
4. Хваліть дитину за успіхи та старання.
5. Замініть покарання логічними наслідками проступків.

Для ліберального стилю:

1. Встановіть чіткі, але розумні правила та обмеження.
2. Будьте послідовними у своїх вимогах.
3. Навчіть дитину відповідальності за свої дії.
4. Не задовольняйте всі бажання дитини, вчіть її терпінню.
5. Заохочуйте самостійність, але не залишайте дитину без підтримки.

Для індіферентного стилю:

1. Проводьте більше часу з дитиною.
2. Цікавтеся її справами, почуттями, думками.
3. Встановіть базові правила та контролюйте їх виконання.
4. Проявляйте емоційну підтримку та прихильність.
5. Беріть участь у вирішенні проблем дитини.

Додаток Е

Шкала тривожності Спілбергера-Ханіна (для дітей 12-14 років)

Інструкція: Прочитай уважно кожне твердження і обведи цифру праворуч залежно від того, як ти себе відчуваєш в даний момент. Над питаннями довго не замислюйся, оскільки правильних чи неправильних відповідей немає.

Частина 1. Ситуативна тривожність (як ти відчуваєшся прямо зараз)

№	Твердження	Ні, це не так	Мабуть, так	Вірно	Цілково
1	Я спокійний	1	2	3	4
2	Мені нічого не загрожує	1	2	3	4
3	Я напружений	1	2	3	4
4	Я відчуваю жаль	1	2	3	4
5	Я відчуваю себе вільно	1	2	3	4
6	Я засмучений	1	2	3	4
7	Мене хвилюють можливі невдачі	1	2	3	4
8	Я відчуваю себе відпочившим	1	2	3	4
9	Я стривожений	1	2	3	4
10	Я відчуваю внутрішнє задоволення	1	2	3	4
11	Я впевнений у собі	1	2	3	4
12	Я нервую	1	2	3	4
13	Я не знаходжу собі місця	1	2	3	4
14	Я напружений	1	2	3	4
15	Я не відчуваю скутості, напруженості	1	2	3	4
16	Я задоволений	1	2	3	4
17	Я стурбований	1	2	3	4
18	Я занадто збуджений і мені не по собі	1	2	3	4
19	Мені радісно	1	2	3	4

20	Мені приємно	1	2	3	4

Частина 2. Особистісна тривожність (як ти почуваєшся зазвичай)

№	Твердження	Майже ніколи	Іноді	Часто	Майже завжди
21	Я відчуваю задоволення	1	2	3	4
22	Я зазвичай швидко втомлююся	1	2	3	4
23	Я легко можу заплакати	1	2	3	4
24	Я хотів би бути таким же щасливим, як інші	1	2	3	4
25	Я програю через те, що недостатньо швидко приймаю рішення	1	2	3	4
26	Зазвичай я відчуваю себе бадьорим	1	2	3	4
27	Я спокійний, холонокровний і зібраний	1	2	3	4
28	Очікувані труднощі зазвичай дуже хвилюють мене	1	2	3	4
29	Я занадто переживаю через дрібниці	1	2	3	4
30	Я цілком щасливий	1	2	3	4
31	Я беру все занадто близько до серця	1	2	3	4
32	Мені не вистачає впевненості в собі	1	2	3	4
33	Зазвичай я відчуваю себе в безпеці	1	2	3	4
34	Я намагаюся уникати критичних ситуацій	1	2	3	4
35	У мене буває хандра	1	2	3	4
36	Я задоволений	1	2	3	4
37	Всякі дрібниці відволікають і хвилюють мене	1	2	3	4
38	Я так сильно переживаю свої розчарування, що потім довго не можу про них забути	1	2	3	4
39	Я врівноважена людина	1	2	3	4
40	Мене охоплює сильне занепокоєння, коли я думаю про свої	1	2	3	4

	справи і турботи				

Обробка результатів:

1. **Підрахунок балів за ситуативну тривожність (СТ):** Підсумуйте бали за твердженнями: 3, 4, 6, 7, 9, 12, 13, 14, 17, 18. Від суми віднімайте бали за твердженнями: 1, 2, 5, 8, 10, 11, 15, 16, 19, 20. До отриманої різниці додайте 50.

2. **Підрахунок балів за особистісну тривожність (ОТ):** Підсумуйте бали за твердженнями: 22, 23, 24, 25, 28, 29, 31, 32, 34, 35, 37, 38, 40. Від суми віднімайте бали за твердженнями: 21, 26, 27, 30, 33, 36, 39. До отриманої різниці додайте 35.

Інтерпретація результатів:

Ситуативна тривожність (СТ): До 30 балів – низький рівень тривожності. 31-45 балів – помірний рівень тривожності. 46 балів і більше – високий рівень тривожності.

Особистісна тривожність (ОТ): До 30 балів – низький рівень тривожності. 31-45 балів – помірний рівень тривожності. 46 балів і більше – високий рівень тривожності.

Рекомендації щодо інтерпретації:

Високий рівень ситуативної тривожності може свідчити про:

- Наявність стресової ситуації в даний момент.
- Психотравмуючі події, які відбулися нещодавно.
- Психологічне насильство в даний період.
- Хвилювання перед важливою подією.

Високий рівень особистісної тривожності може свідчити про:

- Схильність сприймати більшість ситуацій як загрозливі.
- Тривалий досвід психологічного насильства.
- Низьку самооцінку, невпевненість у собі.
- Психологічну травму.
- Постійне відчуття небезпеки.

Рекомендації для роботи з дітьми з високим рівнем тривожності:

1. Створення атмосфери безпеки та підтримки.
2. Навчання технікам релаксації та самозаспокоєння.
3. Розвиток навичок позитивного мислення.
4. Підвищення самооцінки та впевненості в собі.
5. Виявлення та усунення джерел тривожності.
6. Консультація дитячого психолога або психотерапевта при необхідності.

Додаток Ж

План-конспект тренінгу для учнів «Як діяти у складних ситуаціях»

Мета: формування у дітей навичок безпечної поведінки в ситуаціях, які можуть загрожувати їхньому фізичному та психічному здоров'ю.

Завдання:

1. Навчити дітей розпізнавати потенційно небезпечні ситуації.
2. Сформувати навички реагування на небезпечні ситуації.
3. Ознайомити дітей з алгоритмом дій у різних складних ситуаціях.
4. Розвинути вміння звертатися за допомогою.
5. Підвищити впевненість дітей у власних силах.

Цільова аудиторія: учні 5-7 класів (11-13 років).

Тривалість: 90 хвилин.

Обладнання та матеріали: фліпчарт та маркери, папір А4, кольорові олівці, фломастери, картки з ситуаціями, проектор та комп'ютер, презентація, м'яч, стікери, ручки, роздатковий матеріал.

Структура тренінгу:

I. Вступна частина (15 хв.)

1. **Привітання та знайомство (5 хв.)**
  - Тренер представляється та пояснює мету зустрічі.
  - Вправа «Мене звати... і я вмію...» (кожен учасник називає своє ім'я та одне вміння, яке може допомогти в складній ситуації).

2. **Правила роботи групи (5 хв.)**

- Спільне створення правил: активність, повага, конфіденційність, правило піднятої руки, правило «Стоп», говорити від свого імені.
- Запис правил на фліпчарті.

3. **Очікування учасників (5 хв.)**

- Вправа «Дерево очікувань»: кожен учасник записує свої очікування від тренінгу на стікері та розміщує на «дереві».

II. Основна частина (65 хв.)

1. **Вправа «Безпечно – небезпечно» (10 хв.)**

○ Тренер зачитує ситуації, а учасники визначають, безпечна вона чи небезпечна:

- Незнайома людина пропонує підвезти тебе додому
- Ти розповідаєш батькам про свої проблеми
- Хтось з дорослих пропонує тобі алкоголь
- Ти граєш з друзями у дворі
- Ти відчуваєш, що хтось слідкує за тобою
- Незнайомець просить допомогти знайти кошеня
- Ти залишаєшся вдома один
- Людина в інтернеті просить твої особисті дані

○ Обговорення: Як розпізнати потенційно небезпечну ситуацію? Які ознаки повинні насторожити?

2. Інформаційний блок «Види небезпечних ситуацій» (10 хв.)

- Презентація про види небезпечних ситуацій:
  - Фізична загроза (наси́льство, бійки)
  - Психологічна небезпека (погрози, залякування, приниження)
  - Небезпека в інтернеті (кібербулінг, шахрайство)
  - Небезпека вдома (наси́льство в сім'ї)
  - Небезпека від незнайомців

3. Вправа «Карта безпеки» (15 хв.)

○ Учасники об'єднуються в 4 групи.
 ○ Кожна група отримує аркуш паперу та завдання створити «карту безпеки» для одного з місць:

- Дім
- Школа
- Вулиця
- Інтернет

○ На карті потрібно позначити: небезпечні місця/ситуації, безпечні місця, до кого можна звернутися за допомогою, правила безпечної поведінки.

- Презентація робіт групами.

4. Вправа «Алгоритм дій у складних ситуаціях» (15 хв.)

- Тренер пояснює універсальний алгоритм дій у складних ситуаціях: оцінити ситуацію, зберігати спокій, прийняти рішення, діяти, звернутися за допомогою.
- Робота в парах: учасники отримують картки з описом складних ситуацій та застосовують алгоритм для їх вирішення.
- Обговорення результатів у великій групі.

5. Вправа «Мої ресурси» (15 хв.)

- Індивідуальна робота: кожен учасник малює на аркуші паперу сонце, в центрі якого пише своє ім'я, а на променях – свої внутрішні ресурси (сильні сторони, вміння, людей, які можуть допомогти).
- Обговорення: Як наші внутрішні ресурси можуть допомогти в складних ситуаціях?

III. Заключна частина (10 хв.)

1. Вправа «Порадник безпеки» (5 хв.)

- Кожен учасник отримує аркуш паперу та пише три найважливіші поради щодо безпечної поведінки в складних ситуаціях.
- За бажанням учасники озвучують свої поради.

2. Підведення підсумків (5 хв.)

- Вправа «Мікрофон»: тренер передає м'яч і кожен учасник продовжує фразу: «Сьогодні я дізнався/дізналася...».
- Тренер дякує всім за участь та звертає увагу на «дерево очікувань» – наскільки очікування справдилися.
- Вручення пам'яток «Як діяти у складних ситуаціях».

Пам'ятка для учасників «Як діяти у складних ситуаціях»:

1. Загальний алгоритм дій:

- Зберігай спокій та не панікуй
- Оціни ситуацію
- Прийми рішення
- Дій

- Звернися за допомогою

2. Важливі телефони:

- Поліція – 102
- Швидка допомога – 103
- Телефон довіри для дітей – 116 111 (безкоштовно)
- Національна гаряча лінія для дітей – 0 800 500 225 або 116 111

3. Правила безпеки вдома:

- Не відчиняй двері незнайомцям
- Не розповідай незнайомцям по телефону, що ти вдома сам/сама
- Знай, до кого з сусідів можна звернутися у разі потреби
- Якщо тебе кривдять вдома – розкажи про це вчителю, шкільному

психологу або іншому дорослому, якому ти довіряєш

4. Правила безпеки на вулиці:

- Уникай безлюдних місць
- Не розмовляй з незнайомцями і не сідай у їхні машини
- Якщо тебе переслідують – йди туди, де є люди
- Якщо відчуваєш небезпеку – кричи, клич на допомогу

5. Правила безпеки в інтернеті:

- Не розголошуй особисту інформацію
- Будь обережним у спілкуванні з незнайомцями
- Не погоджуйся на зустрічі з людьми, яких знаєш лише в інтернеті
- Розкажи батькам або вчителю, якщо тебе ображають в інтернеті

Пам'ятай: ти маєш право на безпеку! Твоя безпека – найважливіше!

Додаток 3

План-конспект тренінгу для батьків «Позитивне батьківство: як виховувати без насильства»

Мета: формування у батьків навичок позитивного виховання дітей без застосування психологічного насильства.

Завдання:

1. Розширити знання батьків про психологічне насильство та його вплив на розвиток дитини.
2. Сприяти усвідомленню батьками власних стилів виховання.
3. Ознайомити батьків з принципами позитивного батьківства.
4. Формувати навички ефективної комунікації з дитиною.
5. Розвивати вміння встановлювати правила та обмеження без психологічного тиску.

Цільова аудиторія: батьки учнів закладу загальної середньої освіти.

Тривалість: 120 хвилин.

Обладнання та матеріали: фліпчарт та маркери, папір А4, кольорові маркери, олівці, ручки, проєктор та комп'ютер, презентація, стікери, роздатковий матеріал.

Структура тренінгу:

I. Вступна частина (20 хв.)

1. Привітання та знайомство (10 хв.)

- Тренер представляється та пояснює мету зустрічі.
- Вправа «Моя дитина»: кожен учасник називає своє ім'я та розповідає про одну позитивну рису своєї дитини.

2. Правила роботи групи (5 хв.)

- Спільне створення правил: активність, повага, конфіденційність, правило піднятої руки, правило «Стоп», говорити від свого імені.
- Запис правил на фліпчарті.

3. Очікування учасників (5 хв.)

○ Вправа «Дерево очікувань»: кожен учасник записує свої очікування від тренінгу на стікері та розміщує на «дереві».

II. Основна частина (90 хв.)

1. Інформаційний блок «Психологічне насильство та його вплив на розвиток дитини» (15 хв.)

- Презентація про:
  - Поняття психологічного насильства
  - Форми психологічного насильства (критика, приниження, погрози, ігнорування, маніпуляції)
  - Наслідки психологічного насильства для розвитку дитини (низька самооцінка, тривожність, агресивність, проблеми з навчанням, соціальною адаптацією)
- Обговорення: Які форми психологічного впливу найбільш поширені в сім'ях? Чому батьки вдаються до психологічного насильства?

2. Вправа «Моє дитинство» (15 хв.)

- Індивідуальна робота: учасники згадують ситуації з свого дитинства, коли вони відчували психологічний тиск з боку батьків, та свої почуття в той момент.
- Обговорення в парах.
- Загальне обговорення: Як досвід нашого дитинства впливає на виховання власних дітей?

3. Вправа «Стилі виховання» (15 хв.)

- Тренер розповідає про чотири основні стилі виховання: авторитетний, авторитарний, ліберальний, індиферентний.
- Робота в групах: учасники об'єднуються в 4 групи, кожна з яких аналізує один стиль виховання – його особливості, наслідки для дитини, переваги та недоліки.
- Презентація результатів роботи груп.
- Обговорення: Який стиль виховання переважає у вашій сім'ї? Які наслідки це має для вашої дитини?

4. Інформаційний блок «Принципи позитивного батьківства» (10 хв.)

- Презентація про принципи позитивного батьківства:

- Безумовне прийняття дитини
- Повага до особистості дитини
- Підтримка та заохочення
- Встановлення розумних обмежень
- Ненасильницька комунікація
- Послідовність у вихованні
- Власний приклад

5. Вправа «Ефективна комунікація з дитиною» (15 хв.)

- Тренер розповідає про техніки ефективної комунікації:

- Активне слухання
- «Я-повідомлення» замість «Ти-повідомлень»
- Емпатія та розуміння почуттів
- Відкриті питання

○ Робота в парах: учасники тренуються використовувати «Я-повідомлення» замість «Ти-повідомлень» у типових ситуаціях взаємодії з дитиною.

- Обговорення результатів.

6. Вправа «Правила та обмеження без психологічного тиску» (15 хв.)

○ Тренер розповідає про необхідність встановлення правил та обмежень для дитини та способи їх введення без психологічного тиску.

○ Робота в малих групах: учасники розробляють правила для дітей різного віку (5-7 років, 8-10 років, 11-14 років) та способи їх донесення до дитини.

- Презентація результатів роботи груп.

○ Обговорення: Які труднощі виникають при встановленні правил? Як реагувати, коли дитина порушує правила?

7. Вправа «Альтернативи покаранню» (15 хв.)

- Мозковий штурм: учасники пропонують альтернативи психологічному та фізичному покаранню.

- Тренер доповнює пропозиції учасників та систематизує їх:

- Логічні наслідки замість покарання
- Часовий проміжок для заспокоєння
- Відволікання та переключення уваги
- Компроміс та домовленість
- Похвала та заохочення бажаної поведінки

- Обговорення: Які з цих методів можуть бути найбільш ефективними для вашої дитини?

III. Заключна частина (10 хв.)

1. Вправа «Мої кроки до позитивного батьківства» (5 хв.)

- Кожен учасник записує на аркуші паперу три конкретні кроки, які він/вона зробить для впровадження принципів позитивного батьківства у своїй сім'ї.

- За бажанням, учасники озвучують свої кроки.

2. Підведення підсумків та зворотний зв'язок (5 хв.)

- Тренер пропонує кожному учаснику продовжити фразу: «Після сьогоднішнього тренінгу я...».

- Тренер дякує всім за участь та пропонує звернути увагу на «дерево очікувань» – наскільки очікування справдилися.

- Вручення інформаційних буклетів «Позитивне батьківство: як виховувати без насильства».

Інформаційний буклет «Позитивне батьківство: як виховувати без насильства»

Що таке позитивне батьківство? Позитивне батьківство – це підхід до виховання, який базується на повазі до особистості дитини, підтримці її розвитку та встановленні здорових кордонів без застосування насильства.

Принципи позитивного батьківства:

1. **Безумовне прийняття дитини** – любити дитину такою, якою вона є, а не за її досягнення чи відповідність нашим очікуванням.

2. **Повага до особистості дитини** – враховувати думку, почуття та потреби дитини, поважати її кордони та гідність.

3. **Підтримка та заохочення** – помічати та відзначати успіхи дитини, підтримувати її в складних ситуаціях.

4. **Встановлення розумних обмежень** – створювати безпечне середовище для дитини через встановлення чітких, але гнучких правил.

5. **Ненасильницька комунікація** – спілкуватися з дитиною з повагою, без критики та приниження.

6. **Послідовність у вихованні** – дотримуватися своїх слів та обіцянок, бути послідовним у вимогах до дитини.

7. **Власний приклад** – демонструвати ту поведінку, яку ви хочете бачити у своєї дитини.

Як ефективно спілкуватися з дитиною?

1. **Активне слухання** – слухати уважно, дивитися в очі, не перебивати, уточнювати, перефразовувати.

2. **«Я-повідомлення»** – говорити про свої почуття замість звинувачення дитини. Наприклад, замість «Ти завжди розкидаєш свої речі!» краще сказати «Я засмучуюсь, коли бачу розкидані речі, тому що мені доводиться прибирати».

3. **Емпатія** – розуміти та визнавати почуття дитини. «Я бачу, що ти засмучений», «Тобі, напевно, було страшно».

4. **Відкриті питання** – ставити питання, які спонукають до розгорнутої відповіді, а не лише «так» чи «ні». «Як пройшов твій день?» замість «У тебе все добре?».

Як встановлювати правила без психологічного тиску?

1. **Включайте дитину в процес** – обговорюйте правила разом, пояснюйте їх необхідність.

2. **Формулюйте правила чітко та позитивно** – «Говоримо спокійно» замість «Не кричимо».

3. Будьте послідовними – правила повинні діяти завжди, а не тільки коли вам зручно.

4. Пояснюйте логічні наслідки порушення правил – «Якщо ти не зробиш домашнє завдання, то не зможеш дивитися телевізор».

5. Будьте прикладом – дотримуйтесь правил самі.

Альтернативи покаранню:

1. Логічні наслідки – наслідки, пов'язані з проступком. Наприклад, якщо дитина розлила сік – вона допомагає прибрати.

2. Часовий проміжок для заспокоєння – дайте дитині (і собі) час заспокоїтися перед обговоренням проблеми.

3. Відволікання та переключення уваги – особливо ефективно для малюків.

4. Компроміс та домовленість – шукайте рішення, яке задовольнить обидві сторони.

5. Похвала та заохочення бажаної поведінки – зосередьтеся на позитивному підкріпленні.

Пам'ятайте:

- Діти вчаться тому, що бачать у своєму будинку.
- Виховання без насильства – це інвестиція в здорове майбутнє вашої дитини.
- Не бійтеся звертатися за допомогою, якщо відчуваєте, що не справляєтеся.

Контакти для консультацій:

- Шкільний психолог: [контакти]
- Соціальний педагог: [контакти]
- Центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді: [контакти]
- Національна гаряча лінія з питань запобігання домашньому насильству: 0 800 500 335 або 116 123 (безкоштовно)